

Fetihten 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Şehri'nin Mahalleleri

The Neighborhoods of Trabzon from the Conquest to the 19th Century

Yrd. Doç. Dr. Turan AÇIK
(ORCID:0000-0003-4682-6265)
Aksaray Üniversitesi - Aksaray

Öz: Şehirlerin damarları mesabesindeki mahallelerin tarihini yazmak bir şehrin özüne nüfuz edebilmek açısından önemlidir. Anadolu'da tarihi en iyi incelenen şehirlerden olan Trabzon'un mahallelerine dair de kısmi bazı çalışmalar kaleme alınmış; fakat derli toplu olarak Osmanlı dönemi Trabzon'unun mahallelerini ele alan bir çalışma henüz kaleme alınmamıştır. Bu istikamette Trabzon'un Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethinden 19. yüzyıla kadar olan mahallelerinin yüzyıl yüzyıl cereyan eden değişimler ve süreklilikler gözetilerek tespit edilmesi bir noktada şehrin tarih içerisindeki muhtevasının da belli bir kısmının ortaya çıkarılması demektir. Dolayısıyla bu yazıda gerek daha önce yapılan çalışmaların bir araya getirilmesi gerekse arşiv belgelerinin taranması ile elde edilen veriler, yüzyıllar itibarıyla tablolar halinde sunularak derli toplu bir mahalleler envanteri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu tespit işlemine 15. ve 16. yüzyıllar için tahrir defterleri, 17. ve 18. yüzyıllar için ise avarız defterleri ile şer'îye sicilleri ve hurufat defterleri kaynaklık etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Trabzon, mahalle, şer'îye sicilleri, hurufat defterleri

Abstract: Writing the history of neighborhoods, function as the veins of cities is crucial in penetrating the essence of a city. Some partial studies have been done on the neighborhoods of the city of Trabzon, which is one of the best historically examined cities in Anatolia, however an extensive study that deals with the neighborhoods of Trabzon in the Ottoman period has not been written yet. In this respect, determination of the neighborhoods of Trabzon century by century, from the conquest by the Ottoman Empire to the XIXth century by observing the changes and continuities, in a sense means revealing the meaning of a great deal of the city in history. Hence, in this paper, both previous studies have been brought together and the obtained data by scanings of archival documents are presented in tabular forms by centuries and attempted to reveal a comprehensive inventory of neighborhoods. This identification process is based on the tahrir registers for the XVth and XVIth centuries, and avarız registers, sharia court records and hurufat registers for the XVIIth and XVIIIth centuries.

Keywords: Ottoman Empire, Trabzon, Neighborhood, sharia court records, hurufat registers

İstanbul'un fethi ile birlikte Osmanlılar Doğu Roma İmparatorluğu'na son vermişler ve cihanşümül bir imparatorluğun teşekkülü için gerekli olan payitahtı elde etmişlerdi. Bununla birlikte fethin akabinde birçok aile İstanbul'dan Trabzon'a sığınmış, yine Paleologosların ortadan kaldırılması Trabzon'daki Komnenos ailesinin "Grekler" arasındaki nüfuzunu arttırmıştı. Fatih, Doğu Roma ile ilgili her teşekkülü ortadan kaldırmayı hedefliyordu.¹ Zira geleneksel dünyanın bütün imparatorluk geleneklerini tevarüs eden ve cihanşümül olma yolunda ilerleyen imparatorluğuna alternatif hiçbir siyasi yapıya tahammülü yoktu. Nitekim bu

¹ Selahattin Tansel, *Fatih Sultan Mehmetin Siyasi ve Askeri Faaliyetleri*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1999, s. 261.

istikamette ve bu büyük vizyonun yanındaki bazı tali sebeplerin de ortaya çıkması ile birlikte 15 Ağustos 1461'de Trabzon fetholunmuştu.²

Fethin akabinde İmparator David Komnenos ve ailesi, ayrıca imparatorun maiyeti, asiller ve varlıklı kişiler de aileleriyle birlikte taşınabilir eşyaları ile İstanbul'a gönderildiler. Fatih Sultan Mehmed bunun yanında şehir ve çevresinden 1.500 kadar genç erkek ve kadın seçerek erkeklerden 800'ünü yeniçeri ocağına dâhil olmaları için İstanbul'a gönderdi. Geriye kalanlar ise padişahın özel hizmetlerine ayrıldı.³ Bizans kaynaklarında, genelde, şehrin nüfusunun ancak üçte birinin yerlerinde bırakıldığı yazarken Tursun Bey "ve kefere-i kal'anun oğlanların ve kızların beğlik idüb, bâkî mâllerin ve esbâbların kendü ellerinde ibkâ idüb yerlerine mukarrer konuldu"⁴ diyerek aslında İslam hukukuna uygun bir şekilde sulh yolu ile fetholunmuş bir şehrin ahalisine uygulanacak hukuku da ifade etmiş olmaktadır.⁵ Nitekim Lowry de Tursun Bey'in bu şehâdetine dayanarak şehir halkının önemli oranda yerinde bırakıldığını ve fetihden önceki toplam nüfusun -Bryer'in tahmini istikametinde- 4 bin ila 5 bin kişi olabileceğini ifade etmekteydi.⁶ Bununla birlikte Tursun Bey yukarıdaki alıntıda görüldüğü üzere şehrin ahalisinin yerlerinde bırakıldığını ve ayrıca cizye ve örfî vergiler ile yükümlü kılındıklarını belirttikten sonra şöyle demektedir: "Andan sonra ba'zı üsârâyı ve eskâl ü ahmâli merâkib-i bahrîye tahmîl idüb, deryâ yüzünden gemiler meşhûn idüb İstânbûl'a gönderildi".⁷ Dolayısıyla bu ifadeden hareketle, şehir ahalisinin bilhassa alt tabakasından bazı kişilerin de padişah şehirden ayrılmadan evvel gönderildikleri söylenebilir.

Bizim konumuz açısından önemli olan ise şehirde ne kadar yerli halk kalıp kalmadığından ziyade Fatih'in fetih akabinde şehirde icra ettiği imar faaliyetleri ekseninde Neşri'nin haber verdiği üzere mescid inşasıdır: "Pâdişâh dahı Tarabuzon'da mescidler yapup, ehl-i İslâm'dan evler sürüp, bu kâfirlerin hâlî kalan evlerin mülkliğe üleşdürdü".⁸ Burada Neşri'nin padişahın mescid inşası ile birlikte Trabzon'a dışarıdan sürgün yolu ile Müslüman getirip yerleştirmesini beraber zikretmesi önemlidir. Zira bir şehrin Osmanlı şehri hüviyeti kazanmasının yolu, gerek dışa gerekse içe yönelik iskân siyaseti neticesinde hâsıl olabilmektedir.⁹ İşte bu iskân siyaseti ve geleneksel Osmanlı zihninde bunun kavramsal çerçevesi olan "temeddün" noktasında mescid/ler merkezî bir rol oynamaktaydılar. Kabaca "şehir dizmek" anlamına gelen temeddün, insanların bir arada yaşaması gerektiği (medeniyün bi't-tab') öncülünden hareketle Osmanlı şehrini birçok sosyal birliktelik şeklinde organize etmekteydi. Bu sosyal birlikteliklerin en

² Trabzon Rum imparatoru Ioannes'in Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan ile ittifakı, onun yerine geçen David Komnenos'un Osmanlı İmparatorluğu'na ödediği vergiyi kesmesi, Kafkasya'dan Fransa'da Burgond Dükalığı'na kadar olan havalideki halkları Osmanlılara karşı bir ittifakın içerisine çekmeye çalışması, Akkoyunlu hükümdarı vasıtasıyla daha önce ödemiş olduğu vergileri geri talep etmesi ve Papa II. Pius'a müracaat ederek Fransa kralından yardım talep etmesi gibi hususlar Fatih'in Trabzon'un üzerine yürümesinin nedenlerini teşkil etmiştir. M. Şehabeddin Tekindağ, "Trabzon Rum İmparatorluğunun Fethi", *Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon'un Fethi*, (yay. haz. İsmail Hacifettahoğlu), Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2001, s. 54-55. Fetih hakkında bkz. Kenan İnan, "Trabzon'un Fethi", *Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon'un Fethi*, (yay. haz. İsmail Hacifettahoğlu), Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2001, s. 106-117. Fethin tarihi hakkındaki tartışmalar için bkz. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, T.T.K. Yayınları, Ankara 2002, s. 6-7.

³ Heath W. Lowry-Feridun Emecen, "Trabzon", *D.İ.A.*, C. 41, İstanbul 2012, s. 298.

⁴ Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-feth*, (haz. Mertol Tulum), İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1977, s. 110.

⁵ Kale içinde gayrimüslim nüfusun bulunduğu başka yerler de mevcuttur. Örneğin Edirne'de gayrimüslimlerin kale içinde kalmalarına müsaade edildiği bilinmektedir. Yine Giresun Kalesi'nde de aynı durum söz konusudur. Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 275.

⁶ Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 24.

⁷ Tursun Bey, aynı yer.

⁸ Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ*, (haz. Necdet Öztürk), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, s. 333.

⁹ Trabzon'da içe ve dışa dönük bu iskân siyaseti hakkında tafsilat için bkz. Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 82-122.

mühimi ise “aynı mescidde ibadet eden cemaatin, aileleri ile birlikte ikamet ettikleri şehir kesimi”¹⁰ olarak tanımlanabilecek olan mahallelerdi. Osmanlı ferdi, ait olduğu grup içerisinde anlam kazanmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu’nda “ideal insan tipi”nin temel özelliği bir gruba ve mekâna bağlı olarak edindiği aidiyeti idi.¹¹ Şehirlerde fertlerin hemen tamamının mahallesi ile anılması bu mekân bağlantısının en önemli göstergesi idi. Hatta burada mekân ve grup birleşmiş ve tam bir geleneksel yapı meydana gelmişti.¹² Nitekim şehrin iskeletini külliye teşkil etmekte ve külliye de cami merkezli teşekkül etmekteydi.¹³ Şehirde İslâm hukukunun uygulanabilmesi için öncelikli olarak cami merkezli mahallelerin tesis edilmesi elzemdi. Zira İslâm hukukunun işleyebilmesi şahitlik mekanizmasına bağlı idi ve bu şahitler de büyük nispette mahalle ve camiinden kaynaklanan toplanma biçimi münasebetiyle hâsıl olmaktadır.¹⁴

Fatih de şehri fetheder etmez Orta Hisar’daki Chrysocephalos Kilisesi’ni camiye çevirmişti¹⁵ ve büyük ihtimalle ilk Müslüman mahallesi de burada teşekkül etmişti. 1481 ile 1486 tarihleri arasında derlenen Mufassal Tahrir Defterinde görüldüğü üzere Fatih dönemine ait ilk sürgün kaydında “Cema’at-ı müselmânân ki bi emr-i Hazret-i Sultan-ı Azam sürgün amed der Trabzon” başlığı altında Anadolu’nun çeşitli kasabalarından getirilip şehir merkezine yerleştirilen 19 cemaatin listesi verilmişti. Bunlar Cama’at-i Niksar, Sonisa ma’a Kalanik, Lâdik, Amasya, Bafra, Osmançık, İskilip, Çorumlu, Gümüş, Merzifon, Tokat, Nefs-i Samsun, nâhiye-i Samsun, Turhal, Zile, Göl Canik, Satılmış Canik, Kağala ve Gedegâre (Gedegra) idi.¹⁶ Zorla iskân ettirilen ve 202 haneden müteşekkil olan bu cemaatlerin şehrin hangi kesimine yerleştiklerini belirlemek zordur. İkinci tahrir zamanı olan 1523 yılında ise bu cemaatlerin hepsi ortadan kalkmış ve bunların yerini her biri adını bir ibadet yerinden alan 9 yeni mahalle ve bir cemaat almıştır. Bunun yanında 1486 tarihli tahrir defterinde bir de gönüllü olarak Trabzon’a gelip yerleşen ve “mahalle-i azebân-ı mi şevved” şeklinde isimlendirilen bir cemaat daha bulunmaktaydı. Fatih’in şehre iskân ettirdiği azablardan adını alan bu mahalle, 1486 tarihli tahrir defterinde artık askerî görevlerle uğraşmayan bakkal, hallaç, hatip, boyacı gibi mesleklere mensup kişilerden müteşekkildi. Dolayısıyla Trabzon’un ilk Müslüman topluluğunu oluşturan azabların yerleştiği bölge bir merkez olmuş ve sonradan kendi istekleriyle gelen Müslümanlar bu merkezin çevresine yerleşmişlerdi.¹⁷ Nitekim bu mahalle büyük ihtimalle fetihten hemen sonra Câmî-i Atik adıyla camiye çevrilmiş olan Chrysocephalos Kilisesi (bugünkü ismi Fatih Camii) civarında kurulmuştu. Müslümanların tamamı şehir surlarının içerisinde yaşamakta idi ve burası Aşağı Hisar (Kale-i Zîr), Orta Hisar

¹⁰ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı IV, İstanbul 1984, s. 69.

¹¹ Özer Ergenç, “‘İdeal İnsan Tipi’ Üzerinden Osmanlı Toplumunun Evrimi Hakkında Bir Tahlil Denemesi”, *Osmanlı Tarihi Yazıları: Şehir, Toplum, Devlet*, (Haz. Derya Önder), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, s. 423-428.

¹² Tafsilat için bkz. Turan Açıık, “Mahalle ve Camii: Osmanlı İmparatorluğu’nda Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme”, *OTAM*, S. 35, (2014), s. 1-39.

¹³ Bedri Gencer, “Medine’den Kente Edepten Medeniyete”, *Şehirlerimizin Geleceği, Tehditler ve Fırsatlar Sempozyumu (19 Kasım 2011)*, (Haz. Mustafa Küçükural vd.), Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 112.

¹⁴ Fıkıh ve mahalle ilişkisi hakkında bkz. Açıık, “Mahalle ve Camii”, s. 12-22.

¹⁵ “... Orta Hisâr’da kable’l-feth Nasârâ yedinde kinîse olub ba’de’l-feth Sultan Mehmed Gâzî -tâbe serâhu- içinde salât-ı cum’a edâ itmiş bir câmî-i atik ve ‘azîmî vardır”. Âşık Mehmed, *Menâzirü’l-Avâlim*, C. 3, (Haz. Mahmut Ak), T.T.K. Yayınları, Ankara 2007, s. 1022.

¹⁶ Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon*, s. 125. Lowry, Hanefi Bostan’ın Gedegâre okuduğu yeri yanlış bir şekilde “Kadı Gadi” şeklinde okumuş bu yüzden de Samsun’a bağlı Vezirköprü Kazası’nın eski adı olan yeri “tanımlayamamış”tır. Mehmet Öz ve Oktay Özel ise bu kazanın adını “Gedegra” şeklinde okumuşlardır. Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde Mâlikâne-Divânî Sistemi”, *Vakıflar Dergisi*, S. 23 (1994), 229-241; Oktay Özel, *The Collapse of Rural Order in Ottoman Anatolia, Amasya 1576-1643*, Brill Press, Leiden; Boston 2016, s. 38.

¹⁷ Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi*, s. 28.

(Kale-i Evsat) ve Yukarı Hisar (Kule veya İç Kale) olmak üzere üçe ayrılmıştı. Yukarı Hisar'da 1470 yılında yaptırılan "Mescid-i Valide-i Merhum Sultan Abdullah" (bugünkü adı İç Kale Camii) etrafında ikinci bir Müslüman mahallesi teşekkül etmişti.¹⁸

1486 tarihli tahrir defterinde şehrin Hristiyanları ise "Cemaat-ı Gebran" başlığı altında sıralanan 15 mahalle ve bir cemaatten ibaretti. Bunlardan 12 mahalle ile cemaati kapsayan Rum Ortodokslar en büyük grubu teşkil etmekteydi. İkinci sırada bir mahalle ile Ermeni Ortodokslar gelmekteydi. Son olarak bir Venedikli ve bir Cenevizli mahallesine bölünmüş olan Katolik Latinler vardı. Hristiyanlara ait bu mahallelerden ilki surların üç kilometre doğusunda bulunan ve adını Karadeniz'e dökülen dereden alan *Mahalle-i Pıkşid nâm-ı diğer Değirmenderesi* idi. Şehrin doğu varoşlarında bulunan bu mahallenin adı 16. yüzyılın sonlarında resmi kullanımda sadece *Değirmenderesi* adını almıştı. 1523 ile 1550'li yıllar arasında mahallenin dini yapısı değişmiş ve 1550'li yıllarda artık bir Müslüman mahallesi haline gelmişti. 1486 tarihli defterde *Mahalle-i Dafnunda* şeklinde ismi zikredilen ikinci mahalle 1523 tarihli tahrir defterinden sonra *Mahalle-i Dafnunda nâm-ı diğer Çölmekçi* şeklinde geçmekte idi. Şehrin doğu varoşlarında deniz kıyısında bulunan bu mahalle, *Çölmekçi* adıyla hâlâ varlığını sürdürmektedir. Hristiyan mahallelerinin en büyüğünün adı ise *Mahalle-i Meydan* idi. 1523 ve 1553 tarihli tahrir defterlerinde de rastlanan mahalleye Osmanlılar tarafından *Kâfir Meydanı*, *Gâvur Meydanı* ve *Meydan-ı Şarkî* adları da verilmişti. Şehrin doğu varoşlarının ortasında yer alan bu mahalleye bugün Taksim veya Belediye Meydanı denilmektedir.¹⁹ Bir diğer mahalle Trabzon'a ait 1486, 1523, 1553 ve 1583 tarihli tahrir defterlerinin hepsinde farklı adlarla da olsa rastlanan *Mahalle-i Efrenciyân-ı Ceneviz*'dir. Bu mahalle şehrin doğu varoşlarında ve Osmanlılar tarafından *Güzelsaray* olarak bilinen mahalledir. Bugün İskenderpaşa Mahallesi'ne katılmıştır. Bu Ceneviz mahallesinin batısında bir başka Latin mahallesi ise *Mahalle-i Efrenciyân-ı Venedik*'tir. Sadece 1486 tahrir defterinde görünen bu mahalle büyük ihtimalle ya ortadan kalkmış ya da 1523'ten sonra *Mahalle-i Efrenc* ve 1553 ile 1583 tahririnde *Mahalle-i Efrenciyân* adını almış olan diğer Latin mahallesi ile birleşmiştir. Latinlerin mahallelerinden başka Trabzon Hristiyanlarının bir diğer grubunu teşkil eden ve bütün tahrir defterlerinde rastlanan başka bir mahalle de *Mahalle-i Ermeniyân* idi. Büyük ihtimalle müstakil bir mahalle olmaktan çok şehrin doğu varoşlarındaki Rum Ortodoks mahalleleri arasına serpiştirilmiş ve şehrin Ermeni Ortodoks nüfusunun toplamını ifade eden bir terimdi. Doğudan batıya doğru gidildikçe yine şehrin Doğu varoşlarında, İskender Paşa Külliyesi'nin batısında bulunan bir başka mahallenin adı ise *Zograf* idi. Büyük ihtimalle yine şehrin doğu varoşlarında surlara yakın bir yerde olduğu tahmin edilen bir diğer mahallenin adı ise *Mahalle-i Ayu Yani* (diğer tahrirlerde Ayu Obyan, Ayu Ovyan şeklinde geçmekte) idi. Ayu Yani'den sonra zikredilemsi gereken mahalle, 1486 tarihli defterde geçtiği üzere *Mahalle-i Aya Ayos/Todoros/Meso Portis*'tir. Muhtemelen St. Eugenios Kilisesi civarında olan bu mahallenin adının Aya Ayos ve Todoros bölümlerine 1523 tahririnde rastlanmamaktadır. Onların yerini Müslüman mahallesi olan *Mahalle-i Câmî-i Cedîd* (eski St. Eugenios Kilisesi) almıştı. 1553'te de Meso Portis ortadan kalkmış ve yerine Müslüman mahalleleri olan *Tabakhane* ve *Tabakhane-i diğer* ortaya çıkmıştı. Sırada *Mahalle-i Kokori Lu* vardır. Bu mahalle de yüksek ihtimalle surların hemen dışında doğu varoşlarında yer almaktaydı. Benzer şekilde *Mahalle-i Ayaparaskevi* de burada bulunmaktaydı. Şehir surlarının içinde olması ile

¹⁸ Ö. İskender Tuluk-H. İbrahim Düzenli-Evrin Düzenli, "Osmanlı'da Fetih Sonrası Dinsel Mekâmı Camileştirme Anlayışı: Trabzon Örneği (1461-1665)", *Trabzon Kent Mirası: Yer-Yapı-Hafıza*, (ed. Ö. İskender Tuluk-H. İbrahim Düzenli), Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 98.

¹⁹ Trabzon'u Rize ve Kafkasya'ya bağlayan bu meydan, şehirdeki birçok iskeleye de oldukça yakın olup tarihî Trabzon-Erzurum yolunun başlangıcı ve İran'dan gelen yolcu ve ticarî malların "deniz ile buluştuğu", şehrin Anadolu ve Asya ile bağlantısını kuran "kadim bir meydandı." Necmettin Aygün, *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, C. I, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Ankara 2016, s. 85.

diğerlerinden ayrılan bir mahalle de *Mahalle-i Meso Kastro*'dur. 1523 defterinde de yer alan bu mahalle kale içerisindeki Hristiyan toplumuna işaret etmekteydi. St. Sofia Kilisesi'nden adını alan ve surların iki kilometre batısındaki önemli bir mahalle de *Aya Sofya Mahallesi* idi. Söz konusu mahalle 1583 tahririnde artık Müslüman mahallesi olarak yer almaktaydı. Batı varoşlarındaki bu mahalle 1523 yılından sonra *Mahalle-i Aya Sofya nâm-ı diğer Ohunc* adını almıştı.²⁰ Tam yerini tespit etmek güç olsa da yine büyük ihtimalle batı varoşlarında bulunan Hristiyan mahallelerinden biri de *Mahalle-i Tokari* (?) idi. 1523 tarihli defterde mahallenin ismi "Margari" şeklinde kaydedilmişti. *Mahalle-i Mandorun* (?) da aynı Tokari gibi şehrin batı varoşlarında olması muhtemel küçük bir mahalle idi (1486 tarihli defterde mahallede sadece 2 ailenin oturduğu kayıtlı idi). Son topluluk olarak ise şehrin Rum halkına hizmet eden ve 16 haneden müteşekkil papazlar zümresini gösteren *Cemaat-i Papasan-ı nefis-i Trabzon* zikredilebilir.²¹

Şehrin fethinden sonraki ilk tahrir dönemini kapsayan bu bilgilerden sonra şimdi 1486 ilâ 1583 yılları arasında çeşitli arşiv vesikalarına yansımış ve Hanefi Bostan tarafından tespit edilmiş olan Trabzon'un Müslüman mahallelerini tablo halinde gösterebiliriz. Bostan'ın tespitlerine göre Trabzon'da bu dönemde toplam 35 Müslüman mahallesi bulunmaktaydı.²²

1486-1583 Yılları Arasında Trabzon'un Müslüman Mahalleleri

Mahallenin Adı	Bulunduğu Yer	Arşiv Vesikasında Geçtiği Tarih
Aya Sofya Mahallesi	Batı varoşları	1486 ve 1520 tahrirleri, 1554 tahririnde Aya Sofya nâm-ı diğer Ohunc, 1583 tahririnde Aya Sofya
Azebler Mahallesi	Orta Hisar	1486 tarihli tahrir
Boyahane Mescidi Mahallesi	Aşağı Hisar	1565-66 tarihli Şer'îye Sicili
Câmi'-i Atîk Mahallesi	Orta Hisar	1520, 1554, 1583
Câmi'-i Cedîd Mahallesi	Doğu varoşları	1520, 1554, 1583, 1562-66 tarihlerini muhtevi iki adet Şer'îye Sicili
Câmi'-i İmâret-i Âmire-i Hatuniye Mahallesi	Batı varoşları	1554, 1562 tarihli sicil, 1554, 1583
Câmi'-i İskender Paşa Mahallesi	Doğu varoşları	1554, 1562, 1565-66, 1583
Eksotha Mescidi Mahallesi	Batı varoşları	1562, 1565-66, 1583
Faroz Mahallesi	Batı varoşları	1565-66, 1583
Galimon-ı Cedîd (Şehre Küstü) Mahallesi	Orta Hisar	1554, 1562, 1583
Hacı Hasan Mahallesi	Doğu varoşları	1554, 1583

²⁰ Hanefi Bostan, Aya Sofya nâm-ı diğer Ohunc Mahallesi'ne 1486 tarihli kayıtlarda "Aya Sofya" adı ile rastlandığını, 1520 ve 1554 tarihli kayıtlarda mahallenin "Aya Sofya nâm-ı diğer Ohunc" olarak kaydedildiğini belirtmektedir. Burada yaşayan halkın 1554'ten sonra şehrin diğer mahallelerine veya başka bir sancağa yerleştirilerek mahallenin ortadan kalktığını, 1554 tarihli kayıtlarda "Aya Sofya nâm-ı diğer Ohunc" adıyla biri Müslüman ve diğeri de Hristiyan mahallesi olmak üzere iki ayrı mahallenin görüldüğünü ifade etmektedir. Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon*, s. 141-142. Lowry ise mahallenin ismini "Mahalle-i Ayi Sofya nâm-ı diğer Ohunc" olarak vermekte, burada "eski bir mahallede yeni bir etnik karışım" karşılaştığını belirtmektedir. Dolayısıyla burasının karma bir Müslüman-Hristiyan mahallesi olduğunu kabul etmektedir ve 1583 yılına gelindiğinde artık burasının tamamıyla bir Müslüman mahallesi olduğunu belirtmektedir. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi*, s. 91.

²¹ Tafsilat için bkz. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi*, s. 36-46.

²² Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon*, s. 124-139.

Fetihden 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Şehri'nin Mahalleleri

Ketancızâde Mahallesi	? ²³	1562, 1565-66
Kindinar Mahallesi	Güney varoşları	1554, 1583
Mağara-i Mescid-i Ahmed Paşa	Orta Hisar-Batı varoşları	1554, 1583
Mağara-i Mescid-i Bayram Çelebi Mahallesi	Batı varoşları	1583
Mescid-i Ahmed Çelebi Mahallesi	?	1554, 1583
Mescid-i Amasya Mahallesi	Orta Hisar	1520, 1554, 1565-66, 1583
Mescid-i Bâb-ı Pazar	Aşağı Hisar	1520, 1554, 1565-66, 1583
Mescid-i Bayramzâde Mahallesi	Orta Hisar	1554, 1565-66, 1583
Mescid-i Hacı Baba Mahallesi	Orta Hisar	1520, 1554, 1583
Mescid-i Halil Ağa Mahallesi (Azebân-ı Cedîd-Hoca Halil Mescidi)	Aşağı Hisar	1554, 1565-66, 1583
Mescid-i Hacı Kasım Mahallesi	Doğu varoşları	1520, 1531 tarihli İskender Paşa Vakfiyesi, 1554, 1583
Mescid-i Hüseyin Ağa Mahallesi	Orta Hisar	1520, 1554, 1562, 1565-66, 1583
Mescid-i Kıssahan Mahallesi	Orta Hisar	1520, 1554, 1583
Mescid-i Sarmaşık Mahallesi (Efrenc)	Doğu varoşları	1554, 1583
Mescid-i Mevlânâ Şücâ' Mahallesi	Aşağı Hisar	1520, 1554, 1583
Mescid-i Vâlide-i Merhûm Sultan Abdullah Mahallesi	Orta Hisar	1520, 1565-66, 1583
Mevlânâ Sipâh Mescidi Mahallesi	Aşağı Hisar	1564-65 tarihli 1818 nolu Şer'îye Sicili, 244 numaralı Mukataa Defteri'nin 965 (1557-58) ve 968 (1560-61) tarihli kayıtları
Meydan-ı Kabak (Kavak) Mahallesi (Mescid-i Hoca Ali)	Batı varoşları	1554, 1562, 1565-66, 1583
Pikşid nâm-ı diğer Değirmenderesi Mahallesi	Doğu varoşları	1554'ten sonra Müslüman mahallesi olarak görülmekte
Şeyh Sinan Mescidi Mahallesi	?	244 numaralı Mukataa Defteri'nin 965 (1557-58) ve 968 (1560-61) tarihli kayıtları, 1565-66,
Tabakhane Mescid-i Mahmud Ağa Mahallesi (Debbağhane)	Doğu varoşları	1554, 1565-66, 1583
Tabakhane-i Bâlâ (Hamam-ı Köhne) Mahallesi (Tabakhane-i diğer)	Doğu varoşları	1554, 1565-66, 1583
Tekür (Tekfûr) Çayırı Mahallesi	Batı varoşları	1554, 1562, 1565-66, 1583
Zağanos Mahallesi	Batı varoşları	1554, 1583

1486'dan 1520'li yıllara gelindiğinde, daha önce Anadolu'nun çeşitli yerlerinden gelme 18 adet cemaat ortadan kaybolmuş ve bunların yerini her biri bir cami/mescid adı ile anılan 9

²³ Bostan, bu mahallenin nerede olduğunun belli olmadığını söylemektedir. İleride görüleceği üzere hurufat defterlerinin incelenmesi neticesinde bu mahallenin Boztepe'de olduğu anlaşılmaktaydı.

yeni mahalle almıştı. Bunlar Câmî-i Atık Mahallesi, Mescid-i Vâlîde-i Merhûm Sultan Abdullah Mahallesi, Mescid-i Kıssahan Mahallesi, Mescid-i Hüseyin Ağa Mahallesi, Mescid-i Amasya Mahallesi, Mescid-i Hacı Baba Mahallesi, Mescid-i Mevlânâ Şücâ' Mahallesi, Mescid-i Mevlânâ Şücâ' Mahallesi, Mescid-i Bâb-ı Pazar ve Câmî-i Cedîd Mahallesi idi. Bunların yanında önce Cemaat-ı Mescid-i Hacı Kasım şeklinde zikredilen ve sadece bir imam ve müezzinin kayıtlı olduğu ve Bedesten'in yanında konumlanan müstakbel bir mahalle (Hacı Kasım) daha ortaya çıkmıştı. Ayrıca Müslüman nüfus Câmî-i Cedid ve Mescid-i Hacı Kasım vasıtasıyla şehrin Doğu varoşlarına doğru yayılmaya başlamışlardı.

Hristiyan mahallelerinde ise pek bir değişiklik olmamıştı. 1486'da mevcut olan 16 Hristiyan mahallesinden 14'üne 1520'li yıllarda da rastlanmaktaydı. 16 mahalleden sadece oldukça az nüfuslu olan Efrenciyân-ı Venedik ve Manorun mahalleleri yok olmuştu. Muhtemelen Efrenciyân-ı Venedik, Mahalle-i Efrenc başlığı ile Cenevizliler ile Manorun da bir başka Hristiyan mahallesi olan Tokari (Margari) Mahallesi ile birleştirilmişti. Yine St. Eugenios kilisesinin bu tarihler arasında Câmî-i Cedid olması ile birlikte burası bir Müslüman mahallesine dönüşmüştü.²⁴ Bunun yanında ilk kez 1520 ve 1554 tarihli tahrir kayıtlarında geçen *Afrotorlu* adlı bir mahalle daha vardı. Daha sonraki kayıtlarda yer almayan bu mahalle muhtemelen 1486 yılında görülen ve doğu varoşlarında bulunan Kokorilu Mahallesi'nin yerine kurulmuştu.²⁵

1550'li yıllara gelindiğinde ise şehirde yeni mahalleler ortaya çıkmıştı. Müslüman mahalleleri olarak Câmî-i İmâret-i Âmire-i Hatuniye Mahallesi,²⁶ Câmî-i İskender Paşa Mahallesi, Galimon-ı Cedîd (Şehre Küstü) Mahallesi, Hacı Hasan Mahallesi,²⁷ Kindinar Mahallesi,²⁸ Mağara-i Mescid-i Ahmed Paşa, Mağara-i Mescid-i Bayram Çelebi Mahallesi, Mescid-i Ahmed Çelebi Mahallesi, Mescid-i Bayramzâde Mahallesi, Mescid-i Halil Ağa Mahallesi (Azebân-ı Cedîd/Hoca Halil Mescidi), Mescid-i Sarmaşık Mahallesi, Meydan-ı Kabak (Kavak) Mahallesi (Mescid-i Hoca Ali), Tabakhane Mescid-i Mahmud Ağa Mahallesi

²⁴ Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi*, s. 57-73.

²⁵ Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon*, s. 140.

²⁶ Bu mahallenin adı 1583 tarihli defterde bu şekilde geçmekte, 1550'li yıllarda "Mahalle-i İmâret-i Hatuniyye" şeklinde kaydedilmişti. Lowry, bu camiın, sadece tahrir defterlerine dayanarak 1523'ten sonra yapılmış olabileceğini ifade etmektedir. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi*, s. 90. Bilindiği üzere Mehmed Âşık bu camiın yapım tarihi olarak 1514 senesini vermekte idi. Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-Avâlim*, C. 3, s. 1024.

²⁷ 1554 tarihli defterde "Mahalle-i Hacı Hasan el ma'rûf mahalle-i an Abdullah Çelebi (hâric ez defter)" şeklinde geçen bu mahallenin Lowry, Batı varoşlarında olduğunu düşünmekle beraber (Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi*, s. 92-93.) 17. yüzyılda karşımıza çıkan Abdullah Çelebi Mahallesi'nin Aşağı Hisar'da olduğu anlaşılmaktaydı. *Trabzon Şer'îye Sicilleri (T.Ş.S.)*, no: 1821-4, 79/6; *T.Ş.S.*, 1827, 19/11. Ayrıca İskender Paşa'nın azatlılarından olan Ser-bevvabân Hacı Hasan b. Abdullah tarafından yaptırılan ve bugün Pazarkapı Mahallesi Sakız Meydanı Sokağı'nda yer alan Hasan Ağa Camii'nin bulunduğu yer muhtemelen Hacı Hasan Mescidi Mahallesi idi. Ö. İskender Tuluk-H. İbrahim Düzenli, "Yitik Mirasın İzinde: Trabzon'da Osmanlı Cami ve Mescitleri", *Trabzon Kent Mirası: Yer-Yapı-Hafıza*, (ed. Ö. İskender Tuluk-H. İbrahim Düzenli), Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 67. Bir adet kayıta da Trabzon'da Hasan Paşa'nın Bâb-ı Pazar'da binâ eylediği camiden bahsedilmektedir. *T.Ş.S.*, 1828, 114/8. 1 Ramazan 1043 (1 Mart 1634). Burada kâtip, Hasan Ağa'yı yanlış bir şekilde "Hasan Paşa" yazmış olmalıdır; zira Hasan Paşa'nın bina ettiği bir camiye literatürde hiç rastlanmamaktadır. Hurufat defterlerindeki bir kayıta da Trabzon'da Arasta Çarşısı'nda Hasan Ağa Camii'nden bahsedilmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), *Hurufat Defterleri (HD)*, no: 1118, s. 115/a.

²⁸ Bostan, bugünkü Bahçecik mahallesinde bulunan bu mahalleyi 1554 tarihli tahrir defterinde 6 hane ve 1 mücerred nüfus ile Müslüman mahallesi içerisinde addederken, Hristiyan mahallelerini yazdığı bölümde yeniden bir Kindinar Mahallesi başlığı açarak mahalleye "ilk olarak 1562 tarihli sicil kaydında rastlanmakta" olduğunu belirtmektedir. "1565-1566 tarihli Sicil Defteri'ne göre Kindinar adlı Hristiyan mahallesinde 5 avâız hânesi bulunmaktaydı: 1583 tarihli Tahrir Defteri'nden ise mahallede 16 hânelik bir Hristiyan nüfusun ikamet ettiği anlaşılmaktaydı." Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon*, s. 130, 150. Çelişik gibi görünen bu husus belki mahallenin karma bir mahalle olmasından kaynaklı olabilir.

(Debbağhane), Tabakhane-i Bâlâ (Hamam-ı Köhne) Mahallesi (Tabakhane-i diğer), Tekür (Tekfûr) Çayırı Mahallesi, Zağanos Mahallesi bu yeni mahalleleri teşkil etmekteydi.

Hanefi Bostan'ın çıkardığı listeye göre 1550'li yıllara gelindiğinde adlarına ilk kez rastlanan Hristiyan mahalleleri ise şunlardı: Doğu varoşlarında Ayu Anadre, Ayu Gir, Ayu Gorgor, Ayu Marina, Ayu Medusa (Mavura), Ayu Oyvan-ı Kebir, Dafnunda nâm-ı diğer Çölmekçi (Urganciyân),²⁹ Kanita, Meydan-ı Cedid (Kâfir Meydanı) ve Santa Ferid. Ayrıca 1554 tarihli tahrir kayıtlarında Aya Sofya nâm-ı diğer Ohunç adlı Müslüman mahallesinden başka Aya Sofya adıyla yeni bir Hristiyan mahallesi kurulmuştu.³⁰ Lowry ise bu mahallelerin yanında “Mahalle-i Ayu Kahir tâbi-i Meydan adında doğu varoşlarında adını bir Rum kilisesinden alan bir mahalle daha bulunduğunu zikretmektedir.”³¹

1523 ve 1550'li yıllar arasında şehrin Müslüman nüfusu artarken Hristiyan nüfusta ise önemli oranda bir düşüş yaşanmıştı. 1523 yıllarında 201 hanede 1.005 Müslüman yaşamakta, 1553 yılında ise 570 hanede 2.850 Müslüman yaşamaktaydı. 1523 yıllarında 189 hanede yaşayan 907 nüfuslu Ermeniler 1550'li yıllarda 109 hanede 545 kişiye; Katolikler ise sırasıyla 52 hanede 248 kişiden 32 hanede 160 kişiye düşmüşlerdi. En büyük nüfus değişimi ise Rum Ortodoks zümrede olmuştu. 991 hanede yaşayan 4.857 kişiden 509 hanede yaşayan 2.545 kişiye gerilemişti. 1540 tarihli İstanbul Vakıflar Tahrir Defteri'nde büyük ihtimalle İstanbul'a yeni yerleşmiş Trabzonlu gayrimüslim unsurların kaydı düşülmüştü. Bu istikamette Lowry, şehirdeki bu Hristiyan nüfusunun azalmasını kısmen ihtida olgusuna bağlarken bundan daha çok Kanuni döneminde cereyan eden Osmanlı-İran harpleri esnasında önemli bir ikmal merkezi olan Trabzon'un “aşırı Hristiyan bir şehir” olarak varlığının Osmanlı yetkililerince uygun görülmemiş olabileceği ve böylece Hristiyan nüfusun İstanbul'a ve buralardan boşalan yerlere de -ki bilhassa Aya Sofya Mahallesi'ne- Müslüman nüfusun yerleştirildiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla şehrin batı varoşlarında sadece Hristiyan nüfus meskûn iken artık yavaş yavaş Müslüman bir bölge haline gelmeye başlamıştı. Yine doğu varoşlarında da 5 yeni Müslüman mahallesi kurulmuştu. Sur içinde ise Meso Kastro Mahallesi'nin ortadan kalkmasıyla burası tamamen bir Müslüman yerleşim yeri hâline gelmişti. Bunun yanında Kindinar Mahallesi ile birlikte şehrin güney varoşları da yerleşime açılmıştı.³²

1583 yılına gelindiğinde ise şehir nüfusu dışarıdan göç edenlerle birlikte 6.100 kişiden 10.575'e çıkmıştı. Bu durum genel itibariyle 16. yüzyılda Akdeniz havzasında cereyan eden nüfus artışı ile uyumlu idi. Bilhassa Müslüman nüfus 1.134 hanede toplam 6.670 kişiye çıkmıştı. Hristiyanlar ise 981 hanede 4.905 kişiye erişmişti. Bu artışa paralel bir şekilde Lowry'nin tespitlerine göre bu dönemde 19 yeni mahalle ortaya çıkmıştı. Bunlardan ilki batı varoşlarında bulunan Müslüman mahallesi olan Eksouthe idi. Aslında mahalleye 1583 tahririnden önce 1562 ve 1565-66 tarihli sicil kayıtlarında da rastlanmaktaydı. Eksotha ve Aya Sofya mahalleleri arasında bulunan bir diğer mahalle de Faroz Mahallesi idi. Burası Müslüman ve Hristiyanlardan müteşekkil karma bir mahalle idi. 1583 tahrir defterinde Müslüman mahallesi olarak görünmekte idi.³³ Mahalleye ilk olarak 1565-66 tarihli sicilde rastlanmaktaydı. Bunun yanında Hacı Baba Mahallesi, Mescid-i Amasya Mahallesi içine alınmıştı. Bu dönemde ayrıca Mahalle-i İmâret-i Hatuniye'nin adı Mahalle-i Câmî-i İmâret-i Hatuniye şeklinde değişmişti. Şehirdeki 8 hane sadâtın bir kısmı burada bir kısmı da Mevlânâ Şücâ' Mahallesi'nde yaşamaktaydı. 1550'li yıllarda Mahalle-i Mağara olarak görünen yer

²⁹ Bostan, bu mahallenin 1583 tarihli tahrirde “Dafnunda-i diğer ki der-Urganciyân-ı sâkinend” şeklinde kaydedildiğini, dolayısıyla bunu aynı isimli diğer Dafnunda'dan ayırmak gerektiğini söylemektedir.

³⁰ Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon*, s. 142.

³¹ Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon*, s. 83.

³² Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi*, s. 111-116.

³³ Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi*, s. 121-122; Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon*, s. 128.

şimdi mescidine “kavuşmuş” ve Mahalle-i Mağara Mescid-i Ahmed Paşa olmuştu. Ayrıca bu bölgede bir mescid daha yapılmış, böylece aslında küçük bir mahalle olan Mağara Mahallesi ikiye bölünerek Mahalle-i Mağara Mescid-i Bayram Çelebi olarak bir diğer mahalle daha ortaya çıkmıştı. Yeni bir Hristiyan mahallesi de Mahalle-i Vazmoloki (?) idi.³⁴ Diğer şehir doğu varoşlarında bulunan Ayu Kiryaki ya da Bostan’ın 1562 tarihli sicilde rastlayarak okuduğu şekilde Ayo Gorgi Mahallesi idi.³⁵ Ayrıca yeri tespit edilemeyen bir Hristiyan mahallesi de Mahalle-i Vani (?) idi.³⁶ Devamla Ayu Vasil yeni ortaya çıkan bir diğer Hristiyan mahallesi idi. St. Basil Kilisesi’nden ismini alan mahalle doğu varoşlarında idi. Yeni bir Rum mahallesi de Ayu Todor idi. St. Theodore Gabras Kilisesi’nden adını alan mahalle doğu varoşlarında idi. 1562 tarihli sicilde de adı görülmekte idi. Yine aynı sicilde adı geçen bir diğer mahalle de Sotoko idi. Lowry her ne kadar Anthony Bryer’a dayanarak mahalleyi batı varoşlarında gösterse de 1818 nolu Trabzon sicilinden hareketle mahallenin doğu varoşlarındaki Meydan Mahallesi’nde olduğu anlaşılmaktaydı.³⁷ 1572’de kiliseleri camiye dönüştürülen Aya Sofya Mahallesi’nin Hristiyanlarının ikâmet mahalli olarak gösterilen yeni bir muhit de Mahalle-i Valadin (?) ya da Bostan’ın okuyuşu ile Valadis mahallesi idi. Şehrin batı varoşlarında yer almaktaydı. Şehrin Batı varoşlarında bulunan ve Eksotha Mahallesi’ne bağlı olan yeni bir Rum mahallesi ise Ayu Yori idi. 1565-66 tarihli sicilde de adı geçmekte idi. Eksotha Mahallesi’ne tâbi bir başka yeni mahalle de 1562 tarihli sicil kaydında da geçen Ayani mahallesi idi. Bunun yanında yeri saptanamayan fakat Bostan’ın doğu varoşlarında olduğunu düşündüğü yeni bir mahalle de Cedid nâm-ı diğer İztima Mahallesi idi. Yeni bir Rum mahallesinin adı da Mahalle-i Ayu Londa tâbi’-i Eksouthe idi. Lowry bu mahalleyi “Eksotha’ya tâbi” olarak zikrederken Bostan hem mahalle ismini “Ayo Lonid” okumuş hem de ismini “Ayo Lonid nâm-ı diğer Eksotha Mahallesi” olarak vermiştir. Ayrıca Dafnunda Mahallesi ikiye bölünmüş ve Urgancıyân esnafının sâkin olduğu *Dafnunda-i diğer ki der Urgancıyân sâkinend* adıyla ikinci bir mahalle teşekkül etmişti. Şehrin hangi tarafında olduğu belirlenemeyen ve sadece 1583 tarihli tahrir defterinde geçen 2 hane Hristiyan’ın (Rum) yaşadığı bir mahalle de Maci Helas idi. Bu küçük mahalleden sonra 1565-66 tarihli sicilde de geçen başka bir Hristiyan mahallesi Mahalle-i Ayu Oyvan-ı Küçük’tü. Mahalleyi Lowry, şehrin “ikinci St. John Mahallesi” olarak tavsif etmekte ve “Bryer’in St. John Exoteichos adını verdiği ve Aşağıhisar’ın 250 metre batısına yerleştirdiği bu batı varoşu ile St. John Kilisesi’nin yerini saptamış bulunuyoruz.” diyerek mahalleyi batı varoşlarına yerleştirmektedir. Bostan ise mahallenin doğu varoşlarında olduğunu ifade etmektedir. Lowry’nin yerini saptayamadığı Bostan’ın ise doğu varoşlarında olduğunu tahmin ettiği ve 3 hane Rum’un yaşadığı son mahalle ise Mahalle-i Galimone (Lowry’ye göre Galimoto) idi. Yine Lowry’nin şer’iye sicili incelemeyeği için göremediği fakat Bostan’ın sadece 1565-66 tarihli sicilde gördüğü Ayu Leter Mahallesi de bir başka Hristiyan mahallesi idi; fakat 1583 tarihli tahrir defterine yansımaması bu mahalleyi müstakil bir mahalle olarak düşünmemek gerektiğini çağrıştırmaktadır. Yani burası bir mahalle olmaktan ziyade sokak benzeri daha küçük bir yerleşim yeri olabilirdi. Benzer bir mahalle de sadece 1562 tarihli sicilde geçen Aya Dıraz Mahallesi idi. Nerede olduğu tespit edilemeyen bu mahalle de muhtemelen Ayu Leter mahallesi gibi muvakkat ve müstakil olmayan bir mahalle idi. Şehrin nüfusunun artması ile birlikte mahalle sayısının da arttığına şahit olunmaktaydı; fakat bu artışın 1550’li yıllarda

³⁴ Bostan, Vazmolaka olarak okuduğu mahallenin ismine ilk defa 1560 yılında rastlandığını ve burasının muhtemelen şehrin doğu varoşlarında bulunduğunu ifade etmektedir. Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon*, s. 157.

³⁵ Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon*, s. 143.

³⁶ Bostan, burasının doğu varoşlarında olabileceğini tahmin etmektedir. Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon*, s. 154.

³⁷ “... Meydan Mahallesi’nden Ayu Sotoko nâm mahallenin avârızhânesin yirmi hâne olub ...” *T.Ş.S.*, 1818, kayıt no: 38/2. 7 Receb 972 (8 Şubat 1565).

olduğu üzere bilhassa batı varoşlarında yeni yerleşim yerlerinin açılması gibi bir durumdan ziyade mevcut mahalleler üzerindeki idarî tasarruflar neticesi olduğu anlaşılmaktaydı.³⁸

Verilen bu bilgiler istikametinde daha önceki Müslüman mahalleleri tablosunu da tamamlaması açısından 1486 ilâ 1583 yılları arasındaki Hristiyan mahallelerini şu şekilde tabloştırmak mümkündür.

1486 ilâ 1583 Yılları Arasında Trabzon'un Gayrimüslim Mahalleleri

Mahallenin Adı	Bulunduğu Yer	Arşiv Vesikasında Geçtiği Tarih
Mahalle-i Pikşid nâm-ı diğer Değirmenderesi	Doğu varoşları	1486, 1520
Mahalle-i Dafnunda (Çölmekçi)	Doğu varoşları	1486, 1520, 1554, 1583
Mahalle-i Meydan	Doğu varoşları	1486, 1520, 1554
Mahalle-i Efrenciyân-ı Ceneviz	Doğu varoşları	1486
Mahalle-i Efrenciyân-ı Venedik	Doğu varoşları	1486
Mahalle-i Efrenc (Efrenciyân)	Doğu varoşları	1520, 1554, 1583
Mahalle-i Ermeniyân	Doğu varoşları	1486, 1520, 1554, 1583
Mahalle-i Zograf	Doğu varoşları	1486, 1520, 1554, 1565-66, 1583
Ayu Yani	Doğu varoşları	1486
Aya Ayoş/Todoros/Meso Portis	Doğu varoşları	1486
Meso Portis	Doğu varoşları	1520
Mahalle-i Kokori Lu	Doğu varoşları	1486
Mahalle-i Ayaparaskevi	Doğu varoşları	1486, 1520, 1554
Mahalle-i Meso Kastro	Orta Hisar	1486, 1520
Aya Sofya Mahallesi (Ohunc)	Batı varoşları	1486, 1520, 1554
Mahalle-i Tokari (?) (Margari)	Batı varoşları	1486, 1520
Mahalle-i Mandorun (?)	Batı varoşları	1486
Afrotorlu	Doğu varoşları	1520, 1554
Ayu Anadre	Doğu varoşları	1554, 1565-66, 1583
Ayu Gir	Doğu varoşları	1554
Ayu Gorgor	Doğu varoşları	1554, 1583
Ayu Marina	Doğu varoşları	1554, 1565-66, 1583
Ayu Medusa (Mavura)	Doğu varoşları	1554
Ayu Oyvan-ı Kebîr	Doğu varoşları	1520 (Ayu Obyan), 1554, 1565-66, 1583
Dafnunda (Çölmekçi-Urganciyân)	Doğu varoşları	1554, 1583
Kanita	Doğu varoşları	1554, 1565-66, 1583
Meydan-ı Cedîd	Doğu varoşları	1554
Santa Ferid	Doğu varoşları	1554
Mahalle-i Ayu Kahir	Doğu varoşları	1554
Mahalle-i Vazmoloki (veya Vazmoloka)	Doğu varoşları	1583
Ayu Kiryaki (veya Ayu Gorgi)	Doğu varoşları	1565-66, 1583
Mahalle-i Vani (?) (veya Vanid)	Doğu varoşları ?	1565-66, 1583
Ayu Vasil	Doğu varoşları	1562, 1565-55, 1583

³⁸ Tafsilat için Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi*, s. 117-131-142 ve bilhassa mukayese için Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon*, s.140-157.

Ayu Todor	Doğu varoşları	1562, 1583
Sotoko	Doğu varoşları	1565-66, 1583
Valadin (veya Valadis)	Batı varoşları	1562, 1565-66, 1583
Ayu Yori	Batı varoşları	1565-66, 1583
Ayani	Batı varoşları	1562
Cedid nâm-i diğeri İztima Mahallesi	Doğu varoşları	1565-66, 1583
Mahalle-i Ayu Londa (vaya Ayu Lonid)	Batı varoşları	1562, 1583
Maci Helas	?	1583
Ayu Oyvan-ı Küçük	Batı varoşları	1565-66, 1583
Galimone (veya Galimoto)	Doğu varoşları	1583
Ayu Lefter	?	1565-66
Aya Dıraz	?	1562
Cemaat-i Papasan-ı nefsi-i Trabzon		1486

Böylece bilhassa Müslüman mahalleleri bağlamında hemen bütün mahalleler ibadethaneleri ile birlikte teşekkül etmiş ve 16. yüzyılda aslında Trabzon “klasik”/geleneksel bir Osmanlı şehri hüviyeti edinmişti. Şehrin mahallerden müteşekkil olan kısmı modern zamanlara kadar pek bir büyüme kaydetmeden varlığını devam ettirecekti. Nitekim 17. yüzyıla gelindiğinde “nefs-i şehrin” batıdaki en son mahallesinin Aya Sofya olduğu anlaşılmaktaydı. Zira evâhir-i Safer 1029 (27 Ocak-4 Şubat 1620) tarihli bir kayıta Trabzon Beylerbeyi Mehmed Paşa’nın, “nefs-i şehirden hâric Aya Sofya kurbünde Meklavita (Mağlavita) nâm karyede” bulunan bir çiftlik aldığı görülmekteydi.³⁹ Doğu sınırının ise Değirmendere’yi içine alacak şekilde uzandığı, güney sınırının Kindinar ile Boztepe ve çevresini içine aldığı anlaşılmaktaydı.⁴⁰ Evâhir-i Zilkade 1038 (12-21 Temmuz 1629) tarihli bir sicil kaydında da “Nefs-i şehirden hâric Ayu Filibo Mahallesi”⁴¹ ifadesi şehrin güneydoğusuna doğru Ayu Filibo Mahallesi’nin şehir merkezinden hâric olarak addedildiğini göstermekteydi.

Fetihten 16. yüzyılın sonuna kadar olan dönemdeki Trabzon mahalleleri hakkında bilgi verdikten sonra şimdi 17. yüzyıldaki mahallelere geçebiliriz. 1823 nolu sicilde bulunan ve ne yazık ki silik olması münasebetiyle ilk mahalle isminin sonda görünen “nun” harfi münasebetiyle Van Mahallesi olarak tahmin edildiği 1626 tarihli bir avarız defterinde Trabzon’un avarızhanesi olan 22 mahalle şu şekilde sıralanmakta idi:

Mahallât-ı Müslümânân: Câmî‘-i Cedîd, Ketancı, Debbaghâne, Köhne Hamam, Aya Sofya, İskender Paşa, el-hâcc Kasım, Sarmaşık.

Mahallât-ı Gebran-ı Nefs-i Şehir: Muhtemelen Van Mahallesi, Efrenciyân, Çölmekçiyân, Urgancıyân, Kanita, Ayu Marina-i Kebîr, Ayu Gorgor, Zograf, Ayu Vasil, Ayu Kiraki, Ayu Oyvan-ı Küçük, Eksotha, Vazmolika, Ayu Oyvan-ı Kebîr.⁴²

Elbette bu listede gayrimüslim mahallesi olarak zikredilen mahalleler tamamıyla Hristiyanlardan müteşekkil değildi. Örneğin Evâsıt-ı Muharrem 1030 (6-15 Aralık 1620) tarihli bir kayıta, Eksotha Mahallesi’nin bir mescidi bulunmakta ve burada Müslümanlar da

³⁹ T.Ş.S., 1821-4, 10/8. Ayrıca bkz.: “...nefs-i şehirden hâric Meklavita nâm karye”. T.Ş.S., 1826, 51/5. Zilhicce 1038 (Temmuz Ağustos 1629).

⁴⁰ Hanefi Bostan, “XVII. Yüzyılda Trabzon Şehri”, I. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. 2, (ed. Şenol Saylan-Betül Saylan), Trabzon Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 664.

⁴¹ T.Ş.S., 1826, 43/5.

⁴² T.Ş.S., 1823, 3/5.

yaşamaktaydı.⁴³ Ayu Kiraki Mahallesi'nden Simyon, Ayşe Hatun'un Mahmud b. Yahya'ya sattığı evde şufa hakkı olduğunu belirtmiş ve eline "vakt-i hacette ihticâc" edinsin diye hüccet verilmişti.⁴⁴ Kanita Mahallesi'nden vefat eden Efendol adlı zimmînin kızları Elena, Letbena ve Semerbatı (?) adlı zimmîyeler babalarından kendilerine kalan evin avlusunun üzerine komşuları Yusuf Beşe kenef inşa ettiği için kendisinden davacı olmuşlardı. Yapılan soruşturmada kadınların haklı oldukları anlaşılmış ve Yusuf Beşe davayı kaybetmişti.⁴⁵ Yine Safiye Hatun Zoğraf mahallesinde sâkin idi.⁴⁶ Ayrıca Dersaadet yeniçerilerinden Hasan Beşe b. Abdullah, nefs-i şehirde Ayu Todor Mahallesi'ndeki evini bir zimmî kadına kiralamıştı.⁴⁷

17. yüzyılın ortalarında yapılan mülk satışlarından anlaşıldığı kadarıyla da Aya Vasil, Çölmekçi, Hacı Kasım, Eksotha, Frenk Hisarı, Ketancı, Köhne Hamam, Meydan-ı Şarkî, Muhyiddin, Urgancı ve Vazmolika mahalleleri de karma mahallelerdendi.⁴⁸ Örneğin "Sûk-ı Sultânî'de Vazmolika Mahallesi'nde vâki"⁴⁹ bir tarafı İbrahim Beşe ve bir tarafı Abdi Çelebi fırınlarına komşuluğu olan Laskidez v. Yavel adlı zimmînin daha önce Jozora (?) adlı zimmîyeden satın aldığı habbaz fırınına 60 adet kâmil kuruşa Derviş Çelebi satın almıştı.⁴⁹ Dolayısıyla belli bir dönem de olsa gayrimüslimler ve Müslümanlar dükkân komşuluğu da yapmaktaydılar. Bu arada Vazmolika Mahallesi'nde genelde habbaz fırını olduğu anlaşılmaktaydı.⁵⁰ Ayrıca adı geçen mahallelerin karma mahalle özelliği göstermesinde ihtidaların az da olsa etkili olduğu söylenebilir. Örneğin Aya Gorgor Mahallesi'nden Mehmed b. Abdullah bu mahallenin eski zimmî yeni Müslüman sâkinlerinden idi ve hatta kızını da İslam'a davet etmişti.⁵¹

Aslında 17. yüzyıla gelindiğinde hemen bütün mahalleler karma bir hüviyeti haiz idi. Yani sadece Müslümanların ya da sadece Hristiyanların oturduğu mahalleler yoktu denilebilir. Öyle ki Lowry'nin kısa süre içerisinde hiçbir gayrimüslimin kalmadığını söylediği Orta Hisar'da dahi 1633 yılında gayrimüslim sâkin görmek mümkün idi. "Mahmiyye-i Trabzon'da Orta Hisar'da sâkin" Minas veled-i Emendi (?) "nâm zimmî" buna örnek gösterilebilir. Şehrin genelde yönetici zümresinin oturduğu bir muhit olan Orta Hisar'da meskûn olan bu zimmî büyük ihtimalle tüccar veya sarraf idi. Kirkor adlı bir başka zimmîye 30 riyalî kuruş ve "iki çekü" gümüş vermişti.⁵² Dolayısıyla kozmopolit Osmanlı şehirlerinin kozmopolit mahalleleri ekseninde teşekkül ettiği geleneksel Osmanlı şehri hüviyetini Trabzon, bilhassa 17. yüzyıla gelindiğinde elde etmişti. Bunda, şehrin muhtemelen görece geç bir tarihte fethedilmesinin etkisi olmuştu. 1461 yılında fetholunduktan sonra devletin müdahalesi ile gerçekleşen iç ve dış iskân hareketleri neticesinde şehirde Müslim ve gayrimüslimler merkezî otoritenin vazettiği

⁴³ T.Ş.S., 1821-4, 65/10. Aynı mescid olup olmadığını tam bilmiyoruz ama 18. yüzyılda Eksotha Mahallesi'nde Receb 1158 (Temmuz-Ağustos 1745) tarihli bir hurufat defteri kaydından anlaşıldığı kadarıyla Hacı Osman Mescidi bulunmaktaydı. VGMA, HD, no: 1130, s. 18/b.

⁴⁴ T.Ş.S., 1824, 62/5. Evâil-i Şabân 1042 (11-20 Şubat 1633).

⁴⁵ T.Ş.S., 1830, 38/3. 1 Şevval 1053 (13 Aralık 1643). Kanita Mahallesi'nde bir mülkün Müslim ve gayrimüslim komşuları bulunmaktaydı. T.Ş.S., 1828, 21/6. Evâhîr-i Cemâziyelahir 1043 (23-31 Aralık 1633).

⁴⁶ T.Ş.S., 1821-4, 42/1. Evâsıt-ı Şabân 1029 (12-21 Temmuz 1620).

⁴⁷ T.Ş.S., 1822, 49/3. Evâsıt-ı Şevvâl 1031 (19-28 Ağustos 1622).

⁴⁸ Kenan İnan, *Mahmiyye-i Trabzon Mahallâtından: Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2013, s. 157.

⁴⁹ T.Ş.S., 1826, 35/1. Evâil-i Şevvâl 1038 (24 Mayıs-2 Haziran 1629).

⁵⁰ Nahife bint-i Murad'ın Vazmolika Mahallesi'nde bir habbaz fırını bulunmaktaydı. T.Ş.S., 1824, 7/5. Evâil-i Şevvâl 1041 (21-30 Nisan 1632).

⁵¹ T.Ş.S., 1821-4, 38/2. Evâhîr-i Receb 1029 (22 Haziran-1 Temmuz 1620) 17. yüzyıl ortalarında Trabzon'daki ihtida hakkında bkz. Kenan İnan, "Trabzon'da İhtida Olayları (1648-1656)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri 6-8 Kasım 1998*, (haz. Kemal Çiçek vd.), Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2000, s. 245-252.

⁵² T.Ş.S., 1828, 11/2.

çizgiler dâhilinde şehir hayatını idrak etmişler ve tâbi olmuşlar; fakat 17. yüzyıla gelindiğinde şehir ahalisinin kendi faaliyetleri neticesinde ve bilhassa mülk alım ve satımları vasıtasıyla mahalleler karma bir yapıya kavuşmuştu. Hatta kimi hâneler/aileler dahi bu kozmopolit yapıyı yansıtmaktaydı. Çömlekçi Mahallesi'nden Todora adlı zimmî kadın, damadı Mustafa ve kızı Saltane'ye adı geçen mahalledeki evini ve zeytin bahçesini satmıştı.⁵³ Dolayısıyla 17. yüzyıla gelindiğinde, Suraiya Faroqhi'nin belirttiği üzere, "...savaşa, Kadızadelere ve eşkıyaya rağmen 17. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu 'barış içinde bir arada yaşama' olanakları daha sonraki dönemlerde düşünülemez kadar çok olan bir topluma dayanıyordu."⁵⁴

Elden geldiğince yapılan bir tarama neticesinde Trabzon'un 17. yüzyılının ilk yarısına ait şer'îye sicillerinde karşılaştığımız mahalleler şunlardır: Orta Hisar'daki Cami-i Atik Mahallesi,⁵⁵ Orta Hisar'da Amasyalı Mahallesi,⁵⁶ Eski Saray Mescidi,⁵⁷ Orta Hisar'da Sultan Abdullah Mescidi Mahallesi,⁵⁸ Orta Hisar'da Hüseyin Ağa Mescidi Mahallesi,⁵⁹ Hoca Ali Mescidi Mahallesi,⁶⁰ Debbâğhane Mahallesi,⁶¹ İmaret-i Hatuniyye Mahallesi,⁶² Aya Sofya Mahallesi,⁶³ Kindinar Mahallesi,⁶⁴ Aşağı Hisar'da Abdullah Çelebi Mahallesi,⁶⁵ Tekye Mahallesi,⁶⁶ Derviş Ali Tekyesi Mahallesi,⁶⁷ Ketancı Mahalle'si,⁶⁸ Kemer kaya Mahallesi,⁶⁹ Muhyiddin Mahallesi,⁷⁰ İskender Paşa Mahallesi,⁷¹ Eşkülüc/Eşkülvih Mahallesi,⁷² Yeni Cuma Mahallesi,⁷³ Galimona Mahallesi,⁷⁴ Ballica Mahallesi,⁷⁵ Köhne Hamam Mahallesi,⁷⁶ Aşağı Hisar'da Bâb-ı Pazar Mahallesi,⁷⁷ Aşağı Hisar'da Faş Mahallesi,⁷⁸ Aşağıhisar'da Mağara Mescidi Mahallesi,⁷⁹ Molla Siyah Mescidi,⁸⁰ Hoca Halil Mahallesi,⁸¹ Kule (Kale) Mahallesi,⁸²

⁵³ T.Ş.S., 1822, 20/6. 1 Cemâziyelevvel 1031 (14 Mart 1622).

⁵⁴ Suraiya Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, (çev. Hamit Çalıkan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 6.

⁵⁵ T.Ş.S., 1821, 45/1.

⁵⁶ T.Ş.S., 1821-4, 42/3, 55/7.

⁵⁷ T.Ş.S., 1827, 32/5.

⁵⁸ T.Ş.S., 1826, 30/2; T.Ş.S., 1828, 138/14.

⁵⁹ T.Ş.S., 1825, 70/1.

⁶⁰ T.Ş.S., 1821-4, 19/5; T.Ş.S., 1826, 55/9.

⁶¹ T.Ş.S., 1821-4, 92/6; T.Ş.S., 1825, 52/8.

⁶² T.Ş.S., 1821, 53/1; T.Ş.S., 1828, 116/15.

⁶³ T.Ş.S., 1824, 49/3.

⁶⁴ T.Ş.S., 1824, 31/14; T.Ş.S., 1828, 147/2.

⁶⁵ T.Ş.S., 1821-4, 79/6; T.Ş.S., 1827, 19/11.

⁶⁶ T.Ş.S., 1828, 145/9.

⁶⁷ T.Ş.S., 1826, 44/6, 46/4; T.Ş.S., 1829, 27/3; T.Ş.S., 1831, 35/9.

⁶⁸ T.Ş.S., 1821-4, 100/1, 104/3. Ketancı Mahallesi'nin Derviş Ali Zaviyesi yakınında olduğu bir adet kayıttı belirtilmektedir. T.Ş.S., 1821-4, 33/2. Evâhir-i Cemâziyelâhir 1029 (24 Mayıs-1 Haziran 1620). Ayrıca Derviş Ali Tekyesi'nin Ketancı Mahallesi'nde Server bint-i Abdullah adlı kadının kirada oturduğu bir evi vardır. T.Ş.S., 1826, 44/5. Evâhir-i Zilkade 1038 (12-21 Temmuz 1629).

⁶⁹ T.Ş.S., 1828, 85/11.

⁷⁰ T.Ş.S., 1821-4, 3/10; T.Ş.S., 1828, 125/4; T.Ş.S., 1831, 30/7.

⁷¹ T.Ş.S., 1827, 57/4.

⁷² T.Ş.S., 1825, 7/4; T.Ş.S., 1827, 51/9.

⁷³ T.Ş.S., 1821-4, 71/3; T.Ş.S., 1828, 73/1.

⁷⁴ T.Ş.S., 1827, 23/2.

⁷⁵ T.Ş.S., 1827, 56/1.

⁷⁶ T.Ş.S., 1821, 28/5.

⁷⁷ T.Ş.S., 1820, 5/2; T.Ş.S., 1824, 77/2; T.Ş.S., 1828, 114/8.

⁷⁸ T.Ş.S., 1821-4, 103/3.

⁷⁹ T.Ş.S., 1824, 31/12.

⁸⁰ T.Ş.S., 1822, 52/9.

⁸¹ T.Ş.S., 1828, 110/7.

⁸² T.Ş.S., 1821-4, 54/7.

Kule Boynu (Boyu) (?) Mahallesi,⁸³ Sarmaşık Mahallesi,⁸⁴ Eksotha Mahallesi,⁸⁵ Bayram Bey Mahallesi,⁸⁶ el-hacc Kasım Mahallesi,⁸⁷ Tekfur Çayırı Mahallesi,⁸⁸ Çömlekçi Mahallesi,⁸⁹ Vazmolika Mahallesi,⁹⁰ Faroz Mahallesi,⁹¹ Meydan-ı Şarkî Mahallesi,⁹² Hoca Ali Mescidi Mahallesi,⁹³ Meydan-ı Garbî Mahallesi,⁹⁴ Van Mahallesi,⁹⁵ Urgancıyan Mahallesi,⁹⁶ Kanita Mahallesi,⁹⁷ Zoğraf Mahallesi,⁹⁸ Çarıkyan Mahallesi,⁹⁹ nefis-i şehirden hâric Ayu Filibo Mahallesi,¹⁰⁰ Ayu Vasil Mahallesi,¹⁰¹ Ayu Ovyan-ı Kebîr Mahallesi,¹⁰² Ayu Ovyan-ı Sağır Mahallesi,¹⁰³ Ayu Lefter Mahallesi,¹⁰⁴ Ayu Elida (?) Mahallesi,¹⁰⁵ Ayu Gorgor Mahallesi,¹⁰⁶ Ayu Kiraki Mahallesi¹⁰⁷ ve Ayu Jozori (Todori) Mahallesi.¹⁰⁸

⁸³ T.Ş.S., 1835, 30/10.

⁸⁴ T.Ş.S., 1821-4, 84/10.

⁸⁵ T.Ş.S., 1821-4, 81/7; T.Ş.S., 1828, 53/2.

⁸⁶ T.Ş.S., 1821, 60/13.

⁸⁷ T.Ş.S., 1825, 57/4; T.Ş.S., 1827, 52/11; T.Ş.S., 1828, 73/6, 145/2.

⁸⁸ T.Ş.S., 1826, 22/5; T.Ş.S., 1828, 135/4; T.Ş.S., 1830, 44/10.

⁸⁹ T.Ş.S., 1822, 20/6; T.Ş.S., 1831, 10/19.

⁹⁰ T.Ş.S., 1824, 7/5; T.Ş.S., 1826, 31/1; T.Ş.S., 1827, 46/4.

⁹¹ T.Ş.S., 1825, 99/2; T.Ş.S., 1828, 130/4.

⁹² T.Ş.S., 1821-4, 19/5; T.Ş.S., 1821, 30/6; T.Ş.S., 1828, 72/6.

⁹³ T.Ş.S., 1821-4, 19/5; T.Ş.S., 1826, 55/9.

⁹⁴ T.Ş.S., 1821-4, 12/7. Kabak Meydanı mahallesi şeklinde de ifade edilen bu mahallede Hoca Ali Mescidi bulunmaktaydı. T.Ş.S., 1824, 71/2. Evâsıt-ı Zilkade 1042 (20-29 Mayıs 1633). Bıjışkyan, kalenin iki tarafında bulunan batıdaki Kavak (Kabak) ve doğudaki Kâfir meydanlarının eski devirlerde hipodrom olduklarını ve kendi zamanında (1817-1819) paşaların bazen at oyunları oynadıklarını belirtmektedir. P. Minas Bıjışkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarihi ve Coğrafyası (1817-1819)*, (çev. Hrand D. Andreasyan, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969, s. 51. Âşık Mehmed'in ve Evliya Çelebi'nin Hatuniye Camii'nin batısında olduğunu söylediği Süleyman Bey Camii'ne tahrir defterlerinde ve incelenen şer'îye sicillerinde rastlanmamıştır. (Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-Avâlim*, C. 3, s. 1025; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2. Kitap, (haz. Zekerya Kurşun vd.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 51). Kabak Meydanı Camii ve muhtemelen bugünkü İncirlik Camii ile irtibatlandırılan Süleyman Bey Camii (Tuluk-Düzenli, "Trabzon'da Osmanlı Cami ve Mescitleri", s. 73-74) belki de Hoca Ali Mescidi ile de irtibatlandırılabilir. Tuluk ve Düzenli, Hoca Ali Mescidi'nin Faroz Mescidi yani Yalı Camii olabileceğini ifade etmektedirler. 1847 tarihinden önceki kayıtlarda "Faroz Mescidi" isminin geçmediğini belirtmektedirler. Evâhir-i Rebiülevvel 1038 (18-27 Kasım 1628) tarihli bir kayıta doğrudan "Faroz Mescidi" ismine rastlanmaktadır. (T.Ş.S., 1825, 117/2). Yine Receb 1133 (Nisan-Mayıs 1721) tarihli hurufat defteri kaydında "Trabzon'da Faros Mahallesi'nde Hâci Ahmed Câmî'i..." şeklinde bir ifade geçmektedir. VGMA, HD, no: 1118, s. 116/a. 26 Ramazan 1227 (3 Ekim 1812) tarihli bir başka kayıta, Faroz Mahallesi'nde Karaborucu ya da Kara Burucu şeklinde okunabilecek bir cami ismi daha zikredilmekte ve camiye müezzin tayin edilmekteydi. VGMA, HD, no: 546, s. 165. Bir başka kayıta da "Trabzon'da Faros Mahallesi'nde müteveffâ Kapucu Câmî'i Şerîfi'nde..." denilmekteydi. VGMA, HD, no: 1125, s. 52/a. Rebiülahir 1175 (Ekim-Kasım 1761).

⁹⁵ T.Ş.S., 1821-4, 105/6; T.Ş.S., 1827, 1/9; T.Ş.S., 1828, 76/1.

⁹⁶ T.Ş.S., 1826, 27/8; T.Ş.S., 1830, 69/8; T.Ş.S., 1835, 30/11.

⁹⁷ T.Ş.S., 1821-4, 13/7; T.Ş.S., 1830, 38/3.

⁹⁸ T.Ş.S., 1824, 64/1; T.Ş.S., 1827, 1/7.

⁹⁹ T.Ş.S., 1825, 75/6.

¹⁰⁰ T.Ş.S., 1826, 38/1, 39/5.

¹⁰¹ T.Ş.S., 1824, 24/5; T.Ş.S., 1828, 13/12.

¹⁰² T.Ş.S., 1824, 24/7.

¹⁰³ T.Ş.S., 1828, 21/4.

¹⁰⁴ T.Ş.S., 1824, 27/4. Mehmed Beşe ibn-i Abdullah, Melika adlı zimmî kadının babasından kalan "Ayu Lefter Mahallesi'nde ve Pirulak nâm karyede vâki' lede'l-ahâli ve'l-cirân ma'lûmetü'l-hudûd olan evden ve bağçeden" hisse satın almıştır. T.Ş.S., 1824, 27/4. Evâhir-i Rebiülevvel 1043 (25 Eylül-4 Ekim 1633) Muhtemelen müstakil bir mahalle olmaktan ziyade bir mahallecik olan Ayu Lefter Mahallesi, Pirulak Köyü ile birlikte zikredildiği için söz konusu köye yakın bir yerde olabilir.

¹⁰⁵ Merkez bürokrasisinin kâtibî aşına olmadığı bir ismi kendine göre yazmış olabilir. Kâtibin yazmış olduğu bu mahalle ismine literatürde en yakın isim Ayu Anadre'dir. Bu mahalleden Konstantin v. Tahir (?), Gorgor v. Prişkove, Kakol v. Nikola, Yorgi v. Yanol, İstefan v. Gorgor, Yorgi v. Kiryari ve diğerleri İstanbul'a göçmüşler ve Sultan Ahmed Camii vakfına reaya olarak kayd olmuşlardır; üzerlerine lazım gelen her türlü vergilerini de vakfa ödemektedirler. Fakat zaman zaman Trabzon'a geldiklerinde Trabzon'un cizyesini toplamaya memur olanlar söz

1651 tarihinde Trabzon Valisi Mehmed Paşa ve kadısı Mevlânâ Hasan'ın yaptığı avârız tahririne göre Trabzon şehrinde vergi vermekle yükümlü 18 mahalle vardı: Köhne Hamam, el-Hâcc Kasım, Câmî'-i Cedîd, İskender Paşa, Eksotha, Ayu Vasil, Ayu Ovyan-ı Kebîr, Ayu Ovyan-ı Sagîr, Zoğraf, Van, Kanita, Urgancıyân, Ayu Gorgor, Ayu Kiraki, Ayu Marina-i Kebîr, Çölmekçiyân, Frenk Hisarı. Bunun yanında Divranos ve Kisarna da mahalle olarak yazılmıştı.¹⁰⁹ Muhtemelen kâtip, şehir merkezine oldukça yakın olan Divranos ve Kisarna'yı sehven mahalle olarak yazmıştı. Zira birçok kayıta her iki yerleşim yeri de "karye" olarak zikredilmekteydi.¹¹⁰

17. yüzyılın ilk yarısına ait sicillerde görünen mahallelerin birçoğunun bu avarız tahrirlerinde görülmemesinin bir nedeni, muhtemelen bunların bazılarının avarızdan muaf olmaları idi. Nitekim Galimona Mahallesi Mescidi'nin imamı Hamza Halife ve cemaatinden Kaya Çelebi, Musli ve gayrileri mahkemede Aya Sofya Mahallesi'nden İslam ve İmam Ahmed'i dava etmişlerdi. Mahallelerinde "kadîmden hane olmayub" bütün tekâlif-i örfiyyeden ve avârız-ı divâniyyeden muaftılar ve bu ana gelene dek hiçbir vergi ödememişlerdi. Ayasofya Mahallesi ahalisi ise bedel-i nüzulleri Galimona Mahallesi ile birlikte vermek istemekteydiler ve mahalle ahalisini rencide etmekteydiler. Bunun üzerine Ayasofya ahalisi sorgulanmış ve onlar da "Galimona Mahallesi'nde hane yoktur" diyerek bu zamana kadar da avarız ve nüzul vergilerini kendileri ile birlikte vermediklerini ifade etmişlerdi. Neticede Ayasofya Mahallesi ahalisi davadan men edilmişti.¹¹¹ Bu dönemde Aya Sofya Mahallesi'nin "bi'l-külliyeye yarım hane"si bulunmaktaydı.¹¹² Fakat muhtemelen bu yarım hanelik avarız mükellefiyeti 1651 yılına gelindiğinde ortadan kalkmıştı ki, bu dönemdeki avarız vergisi mükellefi mahalleler arasında Aya Sofya zikredilmemekteydi. Seyrek nüfuslu olan bu mahalle zaten avarız vergisi ödemekte zorlanmaktaydı. Nitekim Ayasofya Mahallesi'nin imamı olan Ahmed Çelebi ve cemaatinden İslam ve Mehmed kadıya gelerek, mahallelerinin "fakirü'l-hal" olması nedeniyle avarız hanesinin tahririne memur olan Beylerbeyi Yusuf Paşa'nın ancak yarım haneye güçlerinin yeteceğini gözlemlemesi ile onlara bu doğrultuda tezkere verdiğini söylemişler, bunun yanında kadıdan bu doğrultuda bir de hüccet talep etmişlerdi.¹¹³ 1724 tarihli bir hükümde ise Hatuniyye Mahallesi ile onun yakınındaki Kavakmeydanı, Farez, Ayasofya, Tekfurçayırı mahallelerinin Hatuniye evkafından olmaları hasebiyle avarızdan muaf oldukları belirtilmekteydi.¹¹⁴ Bunun yanında 1626 tarihli kayıta görünen ve 1651 tarihli kayıta

konusu zimmilerin "Trabzon Defteri'nde" yazılı olduklarını, dolayısıyla vergilerini ödemeleri gerektiğini söyleyerek onlardan vergi talebinde bulunmuşlardır. Padişah'a adam ve arz-ı hal gönderip başvuran zimmiler bu durumun düzeltilmesini talep etmektedirler. Bunun üzerine padişah tarafından söz konusu vakfın defterine bakılmasına ve bunların gerçekten reaya yazılıp vergilerini buraya ödeyip ödemediklerinin kontrolü ve bundan sonra da araştırılıp eğer Trabzon'da söz konusu muameleye maruz kaldırsa buna son verilmesi emredilmiştir. *T.Ş.S.*, 1828, 104/3. 2 Ramazan 1043 (2 Mart 1634). Ayrıca "Nefs-i mahrûsede vâki" Efrençiyân Mahallesi, Ayu M/Seryan (?) Mahallesi, Ayu Marina Mahallesi ve Ayu Vasil Mahallesi'nden zimmiler Sultan Ahmed Camii vakfına reaya kaydolunmuşlardı. *T.Ş.S.*, 1823, 34/3. 4 Muharrem 1033 (28 Ekim 1623).

¹⁰⁶ *T.Ş.S.*, 1821-4, 38/2.

¹⁰⁷ *T.Ş.S.*, 1824, 62/5; *T.Ş.S.*, 1826, 35/4.

¹⁰⁸ *T.Ş.S.*, 1822, 49/3.

¹⁰⁹ *T.Ş.S.*, 1832, 74/3. Bostan'ın çalışmasında bu listenin sonunda Ayu Marina Mahallesi de bulunmaktadır. Böylece mahalle sayısı 18'e çıkmaktadır. Bostan, "XVII. Yüzyılda Trabzon Şehri", s. 664.

¹¹⁰ Divranos ve Kisarna'nın karye olarak zikredildiği bir kayıt için bkz. *T.Ş.S.*, 1828, 40/1. Evâsıt-ı Şabân 1043 (10-19 Şubat 1634).

¹¹¹ *T.Ş.S.*, 1827, 23/2. Evâsıt-ı Rebiülahir 1040 (17-26 Kasım 1630).

¹¹² *T.Ş.S.*, 1824, 49/2. Receb 1042 (Ocak/Şubat 1633).

¹¹³ *T.Ş.S.*, 1824, 49/3. 1 Şaban 1042 (11 Şubat 1633).

¹¹⁴ Miraç Tosun, *XVIII. Yüzyıl Trabzon'unda Cemaatler Arası İlişkiler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013, s. 26.

görünmeyen Aya Sofya'nın yanında Ketancı, Debbağhane, Sarmaşık ve Vazmolika mahalleleri de muhtemelen avarızdan muaf olmuşlardı.

Elimizdeki belgeler nispetinde kronolojik olarak devam ettiğimizde karşımıza gayrimüslim mahallelerine dair bir kayıt çıkmaktadır. Nefs-i Trabzon'da bulunan gayrimüslimlerin “ziyâde girihte (firarî)” olduklarının beyân edildiği bu belgede, firarîlerin hesap edildiği ve mahallelerine göre kaç kişinin kaçak olduğunun listelendiği görülmektedir. Evâil-i Safer 1069 (29 Ekim-7 Kasım 1658) tarihli bu kayıta ilginç bir şekilde literatürde hiç yer almayan birçok mahalle ismi geçmektedir. Gayrimüslimlerle meskûn olduğu anlaşılan bu mahalle isimleri okunabildiği kadarıyla şunlardı: Eksotha ..., Ayvasil, el-hâcc Kasım, Ayu Vaniklesi (?), Ayu Mara (?), Ayu Mara-i (?) Zoğraf, Aygaban/Aygayan (?), Van/Vare (?) ..., Ayobyan (?), Kemer kaya, Ayu Kostanti, Vazmolika, Sarmaşık, Ayu Kiraki, Kanita tâbi'î Ayu Gorgor, Hristos (?) tâbi'î Kanita, Ayu Marina, Meydan tâbi'î Ayu Marina, Tuzlu Çeşme, Hamrakos (?), Efrenciyân-ı Küçük, Küçük Hızır İlyas, Ayu Şozri (Todorî), Turdes Kermid (?), Benayota Vasilin (?), Deli Fişek (?), Manastır, Eksotha, Ketani, Abraham tâbi'î Meryem, Ahemcator (?) tâbi'î Ermeniyân, Çarıkyan, Kasım Beşe, Çölmekçi tâbi'î Ayani, Frenk Hisarı, Ayu Savsa (?), Ayu Gorgor, sıradaki iki mahalle ismi silik, Ayu Rendom (?), ..., Hızır İlyas, Meydan nâm-ı diğer Cohannes.¹¹⁵ Burada ismine literatürde pek rastlamadığımız Ayu Vaniklesi, Ayu Mara, Aygaban/Aygayan, Ayobyan, Ayu Kostanti vd. gibi mahalleler, muhtemelen müstakil birer mahalle olmaktan ziyade bir mahalleye bağlı olan sokak benzeri birer muhitteler.

İstanbul'da Kasap İlyas Mahallesi içinde, “mahalle-i cedîd” ismi ile bir mahalle bulunmaktaydı ve bu mahalle Cem Behar'a göre, Kasap İlyas Mahallesi içinde bir tür “alt-birim” idi. Zira Kasap İlyas Mahallesi vakfiyeleri arasında, 1520'li yıllarda yazılmış ve üçü de sur dibinde bulunan üç ayrı evin vakfiyesinde, evlerin konumu “... der mahalle-i cedide der kurb-i mahalle-i Kasap İlyas” şeklinde tarif edilmekteydi. Behar, 16. yüzyılın ilk yarısında Kasap İlyas Mahallesi'nin bu uzantısına, yani bu “yeni” mahalleye ayrı bir ad ve kimlik verilmesini mümkün kılacak bir mescid veya cami henüz bulunmadığını söylemektedir. Bu tip yerleşim yerleri ona göre “mahalle içinde mahalle”dir. Bu birimlere İstanbul'un başka yerlerinde de rastlanmaktaydı. Neticede bazı mahallelerin belli bölümlerine ya da birkaç sokağına asli mahallenin bütününden farklı bir ad verilebiliyordu.¹¹⁶ Benzer şekilde Trabzon'da da Ballica Mahallesi'nin Galimona Mahallesi'ne tâbi ve tabir yerinde ise bir “mahallecik” olduğu anlaşılmaktaydı. Aya Sofya Mahallesi ahalisi; Ballica Mahallesi ahalisini dava etmişlerdi. İddialarına göre; Ballica Mahallesi, Aya Sofya Mahallesi'ne yakın olduğu için ödemeleri gereken bedel-i nüzulü kendilerinden talep ettiklerinde vermekten kaçınmışlardı. Bunun üzerine sorgulanan mahalle halkı cevaplarında, mahallelerinin Galimona Mahallesi'ne “tâbi” olduğunu ve Galimona Mahallesi'nde de avârizhâne olmadığını, yani avarız yükümlüsü olmadıklarını; bu ana dek avâriz, bedel-i nüzul, sürsat ve sâir tekâlif-i örfiyyeyi vermediklerini, ayrıca bütün vergilerden muaf olduklarını, sadece vaki olan “harc-ı maktûl”ü Galimona Mahallesi ile birlikte verdiklerini söylemişlerdi. Bu hususta Aya Sofya Mahallesi ahalisinin birkaç defa daha kendilerinden talepkâr olduklarını ve bu ana dek kendilerinden böyle bir vergi ala gelmediklerine dair beyanlarının olduğu bir hüccetin bulunduğunu da eklemişlerdi. Bu hücceti kadıya göstermişler ve durumun ifade ettikleri gibi olmasının akabinde, Aya Sofya Mahallesi ahalisi davadan men edilmişti. Dolayısıyla büyük ihtimalle bir camii olmayan Ballica mahallesi müstakil bir mahalle değil, Galimona mahallesine bağlı bir tür sokak ya da “mahallecik” idi. Bu istikamette bilhassa şer'îye sicillerinde geçen ve kâtiplerin kaleminden

¹¹⁵ T.Ş.S., 1837, 88/5.

¹¹⁶ Cem Behar, “Kasap İlyas Mahallesi: İstanbul'un Bir Mahallesinin Sosyal ve Demografik Portresi: 1546-1885”, *İstanbul Araştırmaları*, S. 4, İstanbul 1998, s. 27.

çıkan her mahalle kelimesinin aslî bir mahalleye tekabül etmediği ve mahallelerin camii olan ve olmayan mahalleler (“mahallecik”) olarak tasnif edilmesi uygun olur kanaatindeyiz.¹¹⁷

Anlaşıldığı kadarıyla bu “mahalle içinde mahalle” ya da “mahallecik” dediğimiz birimlere sadece Müslüman mahallelerinde rastlanmıyordu. Gayrimüslim mahalleleri de büyük nispette kiliseler etrafında teşekkül etmişti.¹¹⁸ Feridun Emecen’in belirttiği üzere gayrimüslimlerin yaşadığı mahallelerde aynen Müslüman mahallelerindeki cami in icra ettiği “çekirdek” olma durumunu kiliselerin de taşıyıp taşımadıklarını ve buradaki rahibin ne ölçüde etkili olduğunu belirlemek güçtür; “onlarda topluluğun mali temsili önem kazanmaktaydı.”¹¹⁹ Nitekim bu mali meselelerde, “ruhani iltizam sistemi” çerçevesinde devletin muhatabı metropolit ve ona bağlı ruhban zümresi idi.¹²⁰ Dolayısıyla her ne kadar ruhban zümresinden olmayan bazı gayrimüslim temsilciler olsa da kilise teşkilatı zimmî reyanın devlet içerisindeki varlığı noktasında mühimdi. Zira en azından vergiler ruhban zümresi muhatap alınarak toplanmaktaydı. Böylece muhtemelen kilisesi olmayan ve de mali temsil çerçevesinde bir ruhani riyasetinde teşkilatlanmamış bazı yerleşim yerleri, daha büyük Hristiyan mahallelerine bağlı sokak benzeri birer “mahallecik” idi; ayrıca Hristiyan halkın kendisinin verdiği isimler ile anılmaktaydılar. Yukarıda zikredilen mahalleler de büyük ihtimalle mevcut Hristiyan mahallerine bağlı küçük yerleşim yerleri idi ve kaçak Hristiyanları tespit etmek için giden kâtip tarafından mahalle halkı sorgulanarak onların verdiği bilgiler nispetinde sicillere yansımıştı.

Nitekim bu mahalleler 17. yüzyılın ikinci yarısında (1681) yapılan avarız tahririnde ve 1853 numaralı sicile kaydedilmiş olan cizye defterinde (1684 tarihli) de görülmemektedir.¹²¹ 1681 tarihli Mufassal Avarızhane Defteri’nde yer alan kayıtlarda 9’u Müslüman 12’si Hristiyan olmak üzere 21 mahalleye işaret edilmişti. Müslüman mahalleleri: Köhne Hamam, Müselmânân-ı Eksotha, Câmi-i Manastır, İskender Paşa, Müselmânân-ı Aya Marina tâbi-i İskender Paşa, el-hâcc Kasım, Câmi-i Cedid, Tabakhane, Boztepe. Hristiyan mahalleleri: Hristos, Aya Vasil, Zoğraf, Kemer kaya, Aya Gorgor, Aya Kiraki, Tuzlu Çeşme, Eksotha, Aya Yorgi, Aya Marina, Çölmekçi, Urgancıyan. Tabakhane ve Boztepe mahallelerinin ahali derbentçi tayin edildikleri için avarız vergisinden muaf tutulmuşlardı.¹²²

Nitekim 1683 tarihli ve sürsat vergisinin toplanması için avarızhanelerin listesinin çıkarıldığı bir defterde de mahalleler şu şekilde sıralanmakta idi: Köhne Hamam (Müselmânân), Müselmânân-ı Eksotha (Müselmânân), Câmi-i Manastır (Müselmânân), İskender Paşa (Müselmânân), Müselmânân-ı Aya Marina tâbi-i İskender Paşa (Müselmânân), el-hâcc Kasım (Müselmânân), Hristos (zimmiyân), Ayu Vasil (zimmiyân), Zoğraf ma’a Kemer kaya (zimmiyân), Ayu Gorgor ma’a Ayu Kiraki, Rûmiyân-ı Eksotha (zimmiyân), Ayu Yorgi (zimmiyân), Rûmiyân-ı Aya Marina (zimmiyân), Çölmekçiyân ma’a Urgancıyân (zimmiyân), Câmi-i Cedid (Müselmânân).¹²³ Görülebileceği üzere Tabakhane ve Boztepe mahalleleri muaf olmaları hasebiyle listede yer almamışlardı. Bunun yanında Tuzlu Çeşme Mahallesi de bu listede yoktu. Muhtemelen o da diğerleri gibi muaf olduğu için listede yer almamıştı.

¹¹⁷ Bu konuda tafsilat için bkz. Açıık, “Mahalle ve Camii”, s. 1-39.

¹¹⁸ İnan, *Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon’da Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 55-56.

¹¹⁹ Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*, s. 275.

¹²⁰ M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.

¹²¹ 1643-1656 yılları arasındaki mahalleleri tespit eden Kenan İnan’ın verdiği listede de bu mahalle isimlerine rastlanmamaktadır. İnan, *Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon’da Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 39-40. Yine Güçlü Tülüveli’nin tespit ettiği mahalleler arasında da göremiyoruz. Güçlü Tülüveli, *City, State and the Society: Trabzon, An Ottoman City in the Mid-Seventeenth Century*, Phd Thesis, Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies, The University of Birmingham, 2002, s. 41-43.

¹²² Bostan, “XVII. Yüzyılda Trabzon Şehri”, s. 664-665.

¹²³ T.Ş.S., 1853, 126/3.

1651 tarihli avarız tahririnde bulunan Ayu Ovyan-ı Kebîr, Ayu Ovyan-ı Sagîr, Van, Kanita ve Frenk Hisarı mahalleleri 1681 tarihli kayıta görünmemekteydi. Bunun yanında bu tarihte Câmî-i Manastır, Müselmânân-ı Aya Marina tâbi-i İskender Paşa (muhtemelen Aya Marina-i Sagîr), Tabakhane, Boztepe, Hristos, Tuzlu Çeşme ve Aya Yorgi mahalleri kaydedilmiş ve Tabakhane, Boztepe ve Tuzlu Çeşme hariç olmak üzere bu mahalleler avarızla mükellef tutulmuştu.

1684 tarihli ve cizyehaneleri ile ilgili olan kayıta ise şehrin gayrimüslim mahalleleri şunlardı: Eksotha, Hristos, Aya Vasil, Hızır İlyas, Zoğraf ma'a Kemer kaya ve Tuzlu Çeşme, Aya Gorgor ma'a Aya Kiraki ve Tuzluçeşme,¹²⁴ Aya Marina, Çömlekçiyân, Aya Yorgi (?), Cema'ât-i Ermeniyân-ı Kilise-i Çarıkyân, Mahalle-i Ermeniyân-ı Cema'ât-i Kilise-i Asvahamar.¹²⁵

Hanefi Bostan, gerek Trabzon'un 17. yüzyılını incelemiş olan araştırmacıların eserlerinden gerekse biraz önce zikredilen avarız ve cizye kayıtları ile birlikte 1695-1698 tarihli kayıtları muhtevi 1862 numaralı şer'îye sicilini de kullanarak bir mahalle listesi çıkarmıştır.

17. Yüzyılda Trabzon Şehri Mahalleleri

Mahalle Adı	Bulunduğu Yer	Mahalle Adı	Bulunduğu Yer
Abdullah Çelebi Mescidi	Aşağı Hisar	Hristos	Doğu varoşları
Amasya Mescidi	Orta Hisar	Hacı Baba Zaviyesi Mescidi	Orta Hisar
Ayasofya Camii	Batı varoşları	Hüseyin Ağa Mescidi	Orta Hisar
Aya Filibo (Değirmendere)	Doğu varoşları	İmaret-i Hatuniye Camii	Batı varoşları
Aya Gorgor	Doğu varoşları	İskender Paşa Camii	Doğu varoşları
Aya Kiraki	Doğu varoşları	Kabak Meydanı (Meydan-ı Garbi) Camii	Batı varoşları
Aya Marina	Doğu varoşları	Kanita	Doğu varoşları
Aya Marina-i Kebîr	Doğu varoşları	Kasım Paşa	Doğu varoşları
Aya Ovyan-ı Kebîr	Doğu varoşları	Kemer kaya	Doğu varoşları
Aya Ovyan-ı Sagîr	Doğu varoşları	Ketancı Mescidi	Doğu varoşları
Aya Todori	Doğu varoşları	Kıssahan Mescidi	Orta Hisar
Aya Vasil	Doğu varoşları	Kindinar Mescidi ¹²⁶	Güney varoşları
Aya Yorgi	Doğu	Köhne Hamam Mescidi	Doğu

¹²⁴ Bu iki Tuzlu Çeşme'den birisi fazladan yazılmış olabilir.

¹²⁵ T.Ş.S., 1853, 125/3. Tosun, XVIII. Yüzyıl Trabzon'unda Cemaatler Arası İlişkiler, s. 28. (Tosun'un listesinde Urgancıyân Mahallesi de bulunmaktadır.)

¹²⁶ Ramazan 1138 (Mayıs-Haziran 1726) tarihli hurufat defteri kaydında Kindinar Mahallesi'nin Kasabzâde Hacı Hasan Camii adında bir ibadethanesi bulunmaktaydı. VGMA, HD, no: 1091, s. 61/b.

	varoşları		varoşları
Ayur	Doğu varoşları	Kule (Kale) Camii	Yukarı Hisar
Bâb-ı Bazar Camii	Aşağı Hisar	Kule Boyu (Yolu)	Batı varoşları
Balıca	Batı varoşları	Mağara Mescidi	Aşağı Hisar
Bayram Bey	Orta Hisar	Meydan-ı Şarkî (Kâfir Meydanı)	Doğu varoşları
Boztepe	Doğu varoşları	Molla Siyah Mescidi	Aşağı Hisar
Cami-i Cedîd (Yeni Cuma)	Doğu varoşları	Moloz	Doğu varoşları
Cami-i Atik (Kebir)	Orta Hisar	Muhyiddin Mescidi	Doğu varoşları
Cami-i Manastır	Doğu varoşları	Musa Paşa Camii	Orta Hisar
Çarşu (Arasta Suku)	Doğu varoşları	Saray	Aşağı Hisar
Çömlekçi	Doğu varoşları	Sarmaşık Mescidi	Doğu varoşları
Debbağhane Camii	Doğu varoşları	Saçlı Hoca	Aşağı Hisar
Dere	Batı varoşları	Şirin Hatun (İç Kale) Camii	Orta Hisar
Derviş Ali Zaviyesi/Tekkesi	Doğu varoşları	Tekfur Çayır Camii	Batı varoşları
Eksotha Camii	Batı varoşları	Tuzlu Çeşme	Doğu varoşları
Eski Saray (Saray-ı Atik) Mescidi	Orta Hisar	Urgancıyan	Doğu varoşları
Frenk (Efrenc) Hisarı	Doğu varoşları	Van	Doğu varoşları
Faroz Mescidi	Batı varoşları	Vazmolika	Doğu varoşları
Galimone Mescidi	Doğu varoşları	Vera	Doğu varoşları
Gar	Batı varoşları	Zağnos (Bâb-ı Zağnos)	Aşağı Hisar
Hacı Kasım Camii	Doğu varoşları	Zeytinlik Mescidi	Doğu varoşları
Hoca Halil Mescidi	Aşağı Hisar	Zoğraf	Doğu varoşları

Kaynak: Bostan, “XVII. Yüzyılda Trabzon Şehri”, s. 672-673.

Bostan bu listeyi hazırlarken bilindiği üzere Orta Hisar, Aşağı Hisar ve Meydan-ı Şarkî’yi (Kâfir Meydanı) birer mahalle olmakta ziyade mahalleler topluluğu olduğu için listeye dâhil etmemiştir.¹²⁷ Ayrıca Kenan İnan’ın verdiği listedeki Abacılar, Ahi Baba, Alaeddin, Aya Lavis, Ayanane, Azebler, Çukacı Ebuisab, el-hâcc Hüseyin, Hızır İlyas, İç Kale, Karkarınca,

¹²⁷ İnan, *Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon’da Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 39.

Kasım Beşe, Kemend Andon, Nevac Baba, Nurullah Çelebi, Susim, Valedos mahalleleri ile Güçlü Tülüveli'nin listesinde yer alan Alaeddin, Asma Çınar, Garavuz, Gümrükiye, Saksi, Servi, Valadis/Valdos mahalleleri ile Turan Açık'ın çalışmalarındaki Eşkülüc ve Faş mahallelerinin yanında, Başmakçılar mahallesinin de müstakil birer mahalle olmaktan ziyade sokak benzeri birer "mahallecik" olduğunu düşündüğü için listeye dâhil etmemiştir.¹²⁸ Kâtiplerin "mahalle" olarak kayıt altına aldığı bu yerleşim yerlerine muhtemelen çok nadir rastlandığı, hatta kimisi kayıtlarda sadece bir kere görüldüğü için bu yerleşim yerleri "mahallecik" olarak nitelendirilmişlerdir. Fakat yine de bunlar içerisinde bir kısmının gerçek birer mahalle olabileceği ihtimali de gözden uzak tutulmalıdır. Aynı zamanda listedeki bazı mahallerinin de "mahallecik" olabilecekleri unutulmamalıdır. Nitekim listede bulunan Ballica, Dere, Kule Boyu, Moloz, Vera, Gar ve Vazmolika mahalleleri de müstakil birer mahalle olmaktan ziyade sokak benzeri yerleşim yerleri olabilir. Ayrıca Kemer kaya ile Sarmaşık mahalleleri de tek bir mahalle olabilir; zira Çarşı Mahallesi bazen Sarmaşık bazen de Kemer kaya ile birlikte zikredilmekte bu da her iki mahallenin aynı yer olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir.¹²⁹ Netice itibarıyla bütün bu hususiyetler göze alındığında 17. yüzyıla gelindiğinde Bostan'ın tespiti itibarıyla toplamda mahalle vasfını haiz 59 mahalle kalmaktadır. Hatta her ne kadar sonraki bir tarihte olsa da 25 Receb 1170 (15 Nisan 1757) tarihli bir hurufat defteri kaydında geçen "Trabzon'da Kıssahân Mahallesi'nde vâki' Musa Paşa Câmî-i Şerîfi'nde..."¹³⁰ ifadesi aslında Kıssahan ve Musa Paşa mahallelerinin aynı mahalle olduğunu göstermektedir. Yine "Trabzon'da Eski Saray Mahallesi'nde Hüseyin Ağa Mescidi'nde..."¹³¹ ifadesi de Eski Saray ve Hüseyin Ağa Mescidi Mahallesi'nin aynı mahalle olabileceğini göstermektedir. Bir başka aynı mahalle olabilecek muhitler de Boztepe ile Ketenci/Ketencizâde Mescidi idi. "Trabzon mahallâtından Bozdepe Mahallesi'nde vâki' Ketencizâde Mescid-i şerîfinin..."¹³² şeklinde devam eden 1 Şevval 1136 (23 Haziran 1724) tarihli kayıttan Ketencizâde Mescidi'nin Boztepe'de olduğu anlaşılmaktaydı. Hatta Şaban 1142 (Şubat-Mart 1730) tarihli kayıttan doğrudan "Trabzon'da Bozdepe'de Ketancılar Mahallesi'nde Ketancizâde Mehmed Efendi Câmî-i'nde..."¹³³ denilmekteydi. Nitekim 18. yüzyıla gelindiğine bu sayılan ikili mahallelerden birinin ismi kayıtlarda geçmemekteydi. Dolayısıyla 16. yüzyılın sonunda 54 mahalle olduğu düşünülürse, 17. yüzyıla gelindiğinde sayının 59 olması hatta zikredilen mahalleler de çıkarılırsa hemen hemen 54 olması bu yüzyılda şehrin mahalleler itibarıyla pek de büyümediğini göstermektedir. Nitekim olağanüstü

¹²⁸ Kindinar Mahallesi'nden İmam es-seyyid Mustafa Çelebi ve mahalle ahâlisi, Ferhad Beşe, Hüseyin Beşe, Hasan, Mehmed Çelebi ve Yakub Çelebi'den davacı olmuşlardı. Mahallede bir kişi vefat etmiş ve beylerbeyi tarafından öşr-i diyet talep edilmişti; fakat mahalle ahâlisinin iddialarına göre adı geçen kişiler öşr-i diyeti ve tekâlif-i şakkayı ahali ile birlikte vermekten kaçınmaktaydılar. Bunun üzerine sorgulanan mezkûr kişiler "bizüm sâkin olduğumuz evler Kindinar Mahallesi'ne mülhakk değıldür bizim mahallemiz Eşkülüc/Eşkülvih Deresi Mahallesi'dir Balyan yeri dimekle ma'rûf mevzi'den yukarusu Kindinar Mahallesi ve andan aşağı bizüm sâkin Eşkülüc/Eşkülvih mahallesi'dir" demişlerdi. Neticede şahitlerin de bu istikametteki beyanları ve Kindinar Mahallesi ahâlisinin daha önce hiç bunlardan vergi almadıklarını belirtmeleri üzerine Eşkülüc/Eşkülvih Mahallesi ahâlisi davayı kazanmıştı. *T.Ş.S.*, 1827, 51/9. Evâsıt-ı Zilkade 1040 (11-20 Haziran 1631). Böylece büyük ihtimalle bir mescidi ve dolayısıyla onları mahkemede temsil edecek bir imamları bulunmayan Eşkülüc/Eşkülvih Mahallesi'nin Kindinar Mahallesi'nin altında olduğu anlaşılmaktaydı. Yine Faş Mahallesi de rastlayabildiğimiz kadarıyla bir adet kayıttan geçmekte ve bu mahalle sâkinlerinden olup vefat eden Mehmed Beşe'nin küçük çocuklarına mahkeme tarafından vâsi tayin edilmekteydi. *T.Ş.S.*, 1821-4, 103/3. 5 Şevvâl 1030 (23 Ağustos 1621).

¹²⁹ Hurufat defterlerinde geçen "Kemer kaya Mahallesi'nde Sarmaşık Mescidi dimekle ma'rûf câmî' evkâfının..." ifadesi bu duruma delil teşkil edebilir. *VGMA, HD*, no: 546, s. 166. 12 Şevvâl 1228 (8 Ekim 1813). Yine 1 Zilhicce 1136 (21 Ağustos 1724) tarihli kayıttan geçen "Trabzon'da Kemer kaya Mahallesi'nde vâki' Sarmaşık Mescidi..." ifadesi de buna eklenebilir. *VGMA, HD*, no: 1119, s. 90/a.

¹³⁰ *VGMA, HD*, no: 1086, s. 27/b, 28/a.

¹³¹ *VGMA, HD*, no: 1118, s. 116/a. Receb 1134 (Nisan-Mayıs 1722).

¹³² *VGMA, HD*, no: 1119, s. 89/b.

¹³³ *VGMA, HD*, no: 1124, s. 25/a.

bir durum olmadığı zamanlarda, sanayi öncesi bir toplumda, şehirlerin düşük seviyeli bir büyüme döngüsü içerisinde olmaları normaldi.¹³⁴ Fetihten sonraki iskân ve yeniden inşa sürecinde Trabzon şehri, devletin müdahalesi neticesinde büyümüş ve 16. yüzyılda hemen bütün mahalleler mabetler ekseninde teşekkül ederek şehir geleneksel hüviyetine kavuşmuştu. Bu yüzyılda yaklaşık 11.000 olan nüfus 17. yüzyıla gelindiğinde 13.000 ila 15.000 arasında tahmin edilmekteydi. Bu da çok büyük bir nüfus değişikliği anlamına gelmemektedir.¹³⁵

Mahalle sayılarına dair verilen bu malumattan sonra eldeki belgeler nispetinde bazı mahallelerin muhtevalarına dair küçük bazı tespitler yapılabilir. Orta Hisar'daki mahalleler gerçekten şehrin yönetici kesiminin ve bilhassa da beylerbeyilerin oturdukları yerlerdi. Orta Hisar'da Amasyalı Mahallesi'nde Sâbık Beylerbeyi Ömer Paşa, dört tarafı umumi yol ile çevrili, 20.000 akçe kıymetli iki bab evi ve avlulu iki bab kiremit örtülü fevkânî evlerini Mehmed Beşe b. Abdullah'a satmıştı.¹³⁶ Yine bir başka sâbık Trabzon Beylerbeyi olan Mehmed Paşa da aynı mahallede bulunan ve dört tarafı umumi yol ile çevrili, fevkânî ve tahtânî evleri içeren mülk menziline havlusu ile beraber 27.000 akçeye Dergâh-ı Âlî Müteferrikası Ferruh Ağa'ya satmıştı.¹³⁷ Ferruh Ağa da bu evi ebnâ-i sipâhiyândan Osman Bey b. Mustafa'ya aynı meblağ ile satmıştı.¹³⁸ Bir başka Beylerbeyi Ömer Paşa, Orta Hisar'da bir tarafı Hüseyin Ağa Mescidi'ne komşuluğu olan fevkânî ve tahtânî evler, ahır ve dükkânları 2.000 kuruşa satın almıştı.¹³⁹ Diğer bir beylerbeyi Vezir Ömer Paşa da Eski Saray Mescidi yanında bulunan ve Ahmed Paşa oğlundan satın aldığı dört bâb fevkânî evleri, ahır, kenefi ve menzilin etrafında bulunan hurmaları kızı İstemihan'a oğlu Mehmed Paşa'nın vekilliği vasıtasıyla satmıştı.¹⁴⁰ Trabzon Beylerbeyi Ali Paşa'nın da Orta Hisar'da Sultan Abdullah Mescidi Mahallesi'nde bir mülkü vardı.¹⁴¹ Ayrıca Orta Hisar'da Kale Kapısı yakınında bir tarafında yine kendisinin mülkü olan bir ev, ambar ve avluyu 360 kuruşa satın almıştır.¹⁴² Tabii yönetici zümrenin burada oturuyor olması yani şehrin siyasi merkezi olması bu muhiti Osmanlı dönemi Arap şehirlerinde olduğu gibi şehrin geri kalan kısmından kesin bir şekilde ayırmamaktaydı.¹⁴³

Şehirdeki mahallelerin en önemli hususiyeti evlerin çoğunda bahçe bulunduğu için mahalleler genelde yeşil bir örtü ile kaplanmıştı. Birçok satışta meyveli ve meyvesiz ağaçlardan genel olarak bahsedilmekte bunun yanında bilhassa dut, incir, turunç, ceviz ve zeytin ağaçları bilhassa dikkat çekmekte idi.¹⁴⁴ Sicillerde zeytinlikten en çok bahsedilen mahalle ise Çölmekçi mahallesi idi.¹⁴⁵ Bunun yanında hemen birçok evin bahçesinde muhtemelen ev ahalisinin günlük tüketimini karşılamak için bir veya iki dip zeytin ağaçları bulunmaktaydı.¹⁴⁶ Tabii kimi zaman kaçak tütün ekildiği de görülmekteydi. Farez

¹³⁴ Ankara da 17. yüzyıl boyunca mahallelerin sayısı itibariyle çok büyük bir değişiklik göstermemişti. Faroqi, *Orta Halli Osmanlılar*, s. 49.

¹³⁵ Bostan, "XVII. Yüzyılda Trabzon Şehri", s. 677; Necmettin Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Serander Yayınları, Trabzon 2005, s. 19.

¹³⁶ T.Ş.S., 1821-4, 42/3. Evâsıt-ı Şabân 1029 (12-21 Temmuz 1620).

¹³⁷ T.Ş.S., 1821-4, 55/7. Evâhir-i Şevvâl 1029 (19-27 Eylül 1620).

¹³⁸ T.Ş.S., 1821-4, 82/4. Evâhir-i Rebiülahir 1030 (15-23 Mart 1621).

¹³⁹ T.Ş.S., 1825, 86/1. Evâil-i Cemâziyelahir 1038 (26 Ocak-4 Şubat 1629).

¹⁴⁰ T.Ş.S., 1827, 32/5. Evâil-i Şaban 1040 (5-14 Mart 1631).

¹⁴¹ T.Ş.S., 1828, 138/14. Evâhir-i Cemâziyelahir 1045.

¹⁴² T.Ş.S., 1828, 143/2. Evâil-i Şabân 1045.

¹⁴³ Ankara'da da durumun benzer olduğuna dair bkz. Faroqi, *Orta Halli Osmanlılar*, s. 45.

¹⁴⁴ İnan, *Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 169.

¹⁴⁵ İnan, *Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 41. Örnek olması açısından bkz. T.Ş.S., 1826, 31/8, 31/9, 31/10; T.Ş.S., 1831, 10/19. Aya Filibo Mahallesi'nde karşılaşılan zeytinlikler için bkz. T.Ş.S., 1821-4, 12/5, 12/8; T.Ş.S., 1826, 23/4, 38/1. Boztepe'de bir zeytinlik için bkz. T.Ş.S., 1821-4, 94/1.

¹⁴⁶ T.Ş.S., 1830, 72/2.

Mahallesi'nde Turak adlı kişi bahçesine tütün ekmişti.¹⁴⁷ Ayrıca Evliya Çelebi'nin Boztepe'deki bağlardan bahsetmesinin¹⁴⁸ yanında şehrin muhtelif mahallelerinde de evlerden müstakil bahçelerin olduğu görülmektedir. Faroz Mahallesi'nde Ali Bey Bahçesi, Meydan-ı Şarkî Mahallesi'nde dört tarafı taş duvarla çevrili bir bahçe, Kindinar Mahallesi'nde incir bahçesi, Dere Mahallesi'nde Tokuzlu Hasan Bey'in Bahçesi, Ketancı Mahallesi'nde Ketanî Mehmed Efendi'nin Bahçesi bunlara örnek olarak gösterilebilir.¹⁴⁹ Bu bahçeli evlerden ve müstakil bahçelerden müteşekkil mahalle dokusunun yanında bazı mahallelerde mirî zahirenin depolandığı mahzenler bulunmaktaydı. Kanita Mahallesi'ndeki mahzende bulunan arpanın bir kısmı "bir sabî oğlan ve üç avret" tarafından çalınmıştı.¹⁵⁰ Ayrıca evlerde de mahzenler ve ambarlar vardı. Evâhir-i Cemâziyelahir 1029 (24 Mayıs-1 Haziran 1620) senesinde Beylerbeyi Ömer Paşa, Ayşe Hatun'un Aşağı Hisar'da bulunan evini, bahçesini ve içerisinde bulunan meyveli-meyvesiz ağaçları, ayrıca kale duvarına bitişik çardağını, hamamını, su kuyusunu, mahzenini ve ambarını, fevkâni selamlık odalarını 100.000 akçeye satın almıştı.¹⁵¹ Tabii ki birçok mahzen de Sûk-ı Sultânî'de yer almaktaydı.¹⁵² Trabzon Çarşısı'nın en önemli hususiyeti ise şehrin iktisadi faaliyetlerinin bilhassa bu muhitte cereyan ediyor olması idi. Dolayısıyla bedestenin ve birçok dükkânın yer aldığı bu mahallenin muhtevası diğer mahallelere nazaran farklı idi. Yine Eksotha Mahallesi muhtemelen binaların yapımında kullanılan taşların elde edildiği bir taşhaneyi barındırıyordu.¹⁵³ Ayrıca Orta Hisar'da, Aşağı Hisar'da ve bilhassa Çarşı Mahallesi'nde kahvehaneler bulunmaktaydı.¹⁵⁴

Orta Hisar'da ve Aşağı Hisar'da da bahçeli evler bulunmakla birlikte şehrin diğer mahallelerine nazaran burada gözlemlediğimiz ev satışlarında bahçesiz evlerin de var olduğu görülmektedir. Ayrıca Orta Hisar'da bir "Küçük Bazar" ve çok olmamakla birlikte bazı dükkânlar da vardı. Nitekim vefât etmiş olan Ayşe Hatun'un muhalledâtından "Orta Hisar'da Küçük Bazar'da vâkî üç haddi tarik-i 'âmma ve bir haddi merhûm Sultân Mehmed Han Gâzi vakfına müntehi olan kahvehâne ve muttasıl olan iki bâb dükkân" bulunmaktaydı.¹⁵⁵ Söz konusu pazarın Câmî-i Atik'in yanında olduğu anlaşılmaktaydı. Evliya Çelebi de bu "Küçük Bazar'dan" bahsetmekte ve her esnaftan bulunduğunu, yetmiş ila seksen adet dükkân olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁶ Yine Orta Hisar'da "Kale kapusu arasında olan divara muttasıl dükkânlar" vardı.¹⁵⁷

Elbette şehrin yönetici zümresi sadece Orta Hisar'da oturmuyordu. Aşağı Hisar'da da mülk sahibi olan askerî taifesinden kişiler vardı. Evâil-i Cemâziyelevvel 1044 (23 Ekim-1 Kasım 1634)'de yeniçeri serdarı olan Süleyman Beşe, Aşağıhisar'da Hoca Halil Mahallesi'ndeki evi, bahçeyi ve içerisindeki meyveli-meyvesiz ağaçları 250 riyâlî kuruşa Miyase adlı kadına satmıştı.¹⁵⁸

Şehrin en pahalı mülklerinin satıldığı mahallelerden ilki Orta Hisar Mahallesi idi. Gayrimüslim mahalleleri içerisinde de Aya Vasil Mahallesi'nde oldukça pahalı mülklerin satıldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu yüksek fiyatlı mülk satışlarına bakarak Kenan İnan'ın

¹⁴⁷ T.Ş.S., 1828, 130/4. Evâil-i Safer 1045 (17-26 Temmuz 1635).

¹⁴⁸ Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 2. Kitap, s. 52.

¹⁴⁹ İnan, Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat, s. 42.

¹⁵⁰ T.Ş.S., 1821-4, 13/7. Evâil-i Rebiülevvel 1039 (19-28 Ekim 1629).

¹⁵¹ T.Ş.S., 1821-4, 32/5.

¹⁵² Örnek olması açısından bkz. T.Ş.S., 1820-6, 43/5; T.Ş.S., 1821-4, 11/4, 31/1; T.Ş.S., 1827, 26/1.

¹⁵³ İnan, Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat, s. 43.

¹⁵⁴ T.Ş.S., 1821-4, 45/3; T.Ş.S., 1822, 24/9; T.Ş.S., 1825, 67/4; T.Ş.S., 1826, 48/7, 67/4.

¹⁵⁵ T.Ş.S., 1828, 11/4. Evâil-i Rebiülevvel 1043 (5-14 Eylül 1633).

¹⁵⁶ Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 2. Kitap, (Haz. Zekerya Kurşun vd.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 52.

¹⁵⁷ T.Ş.S., 1828, 86/1. Evâhir-i Rebiülahir 1038 (18-26 Aralık 1628).

¹⁵⁸ T.Ş.S., 1828, 110/7.

belirttiği üzere bu mahallenin gayrimüslimlerin oturduğu diğer mahallelere nazaran önemli bir mahalle olduğu ifade edilebilir. Bir başka yüksek fiyatlı mülklerin bulunduğu mahalle de genelde timar erbabından birçok kişinin oturduğu Aşağı Hisar'daki mahalleler idi.¹⁵⁹ Aşağı Hisar'dan sonra Debbaghane Mahallesi'nin de şehrin pahalı mülklerinin olduğu muhitlerden biri olduğu görülmekteydi. Nitekim Beylerbeyi Ömer Paşa Orta Hisar'dan hâric bu mahallede de nispeten pahalı iki adet mülk satın almıştı.¹⁶⁰ Debbaghane Mahallesi'ndeki mülklerin nispeten pahalı olmasının bu mahallenin Orta Hisar'a yani şehrin merkezine olan yakınlığı ile muhakkak ilgisi vardı. Aşağı Hisar'ı takiben Tekfurçayırı Mahallesi'nde de nispeten yüksek fiyatlı mülkler vardı. 17. yüzyılın ortalarında yapılan mülk satışları içerisinde en düşük fiyatlı mülklere ise Faroz Mahallesi'nde rastlanmıştı. Bunun yanında bu dönem mülk satışları üzerinden ortaya çıkan önemli bir husus da şehrin haricinde yaşayan zimmîlerin şehir merkezinde mülk alma yolunda bir eğilimlerinin olduğu idi. Müslümanlar ise elbette şehrin hemen her mahallesine yayılmakla birlikte bunun yanında şehrin haricinden de mülk edinmeye başlamışlardı.¹⁶¹

18. yüzyıla gelindiğinde 7 Rebiülevvel 1143 (20 Eylül 1740) tarihli ve Erzurum'dan gelen balyemez toplarının mübaşirine, cebehane binasına ve sâir masraflara gereken 2.030 kuruşun Yomra Nahiyesi'ne, Müslüman mahallelerine ve "kefere-i varoş-ı Trabzon"a tevzi edildiği bir kayıta mahalleler zikredilmektedir. Buna göre söz konusu mahalleler şunlardır: Câmî-i Kebîr, Şirin Hatun, Bayram Bey, Kal'a-i Kule, Saray, Musa Paşa, Amasya, Saçlı Hoca, Bâb-ı Zağnos, Hoca Halil, Molla Siyah, Mescid-Mağara, Bâb-ı Pazar, Aya Sofya, Kabak Meydanı, Eksotha, Faros, Tekfur Çayırı, İmâret, Kindinar, Bozdepe, Debbaghâne, Muhyiddin ma'a Zeytunluk, İskender Paşa, Yeni Cuma, Çarşu ma'a Sarmaşık, Aya Filibo ma'a Çölmekçi, Kasım Paşa, Hasan Ağa.¹⁶²

Yine 5 Rebiülâhir 1143 (18 Ekim 1730) tarihli ve beldar bedellerinin tevzi edildiği bir kayıttaki mahalleler ise sırasıyla şunlardır: Mahalle-i Köhne Hamam (Müselmânân), Mahalle-i Eksotha (Müselmânân), Mahalle-i Câmî'-i Manastır (Müselmânân), Mahalle-i İskender Paşa (Müselmânân), Mahalle-i Müselmânân-ı Aya Marina tâbi'-i İskender Paşa (Müselmânân), Mahalle-i el-hâcc Kasım (Müselmânân), Mahalle-i Hristos (zimmîyân), Mahalle-i Aya Vasil (zimmîyân), Mahalle-i Zoğraf ma'a Kemerkaya (zimmîyân), Mahalle-i Aya Gorgor ma'a Ayu Kiraki ve Tuzluçeşme (zimmîyân), Mahalle-i Rûmiyân-ı Eksotha (zimmîyân), Mahalle-i Ayu Yorgi (zimmîyân), Mahalle-i Rûmiyân-ı Aya Marina (zimmîyân), Mahalle-i Çölmekciyân ma'a Urganciyân, Mahalle-i Câmî'-i Cedîd (Müselmânân), Mahalle-i Tabakhâne der ... (Müslümânân), Mahalle-i Bozdepe ... .¹⁶³ Bu ikinci listede Mahalle-i Müselmânân-ı Aya Marina tâbi'-i İskender Paşa ve Mahalle-i Rûmiyân-ı Aya Marina (zimmîyân) ile Mahalle-i Eksotha (Müselmânân) ve Mahalle-i Rûmiyân-ı Eksotha (zimmîyân) muhtemelen ayrı mahalleler olmaktan ziyade karma mahalleler idi. Kâtip mahalle isimlerini yazarken mahallenin Rum ahâlisini belirtmekte, verginin bu Rumlara kaç nefer üzerinden tevzi edildiğini ifade etmekteydi. Bunun dışında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki mahalle kavramını belki de her zaman fizikî çevre itibarıyla değerlendirmemek gerekmektedir. Yani mahalle denilen birimde vurgu fizikî mekân ile birlikte veya kimi zaman sadece insan unsuruna dayanıyor olabilir. Böylece Rumiyân-ı Aya Marina ile Müselmânân-ı Aya Marina aynı fizikî

¹⁵⁹ İnan, *Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 172.

¹⁶⁰ T.Ş.S., 1825, 89/7. Evâsıt-ı Receb 1038 (6-15 Mart 1629).

¹⁶¹ İnan, *Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 173, 179. Hoş oğlan Köyü'nden göç ederek Ayu Ovyan-ı Sagîr Mahallesi'ne yerleşen bir zimmî hakkında bkz. T.Ş.S., 1828, 21/4. Evâhîr-i Cemâziyelâhir 1043 (22-31 Aralık 1633).

¹⁶² T.Ş.S., 1892, 68/2.

¹⁶³ T.Ş.S., 1892, 69/1.

mekânda bulunuyor olabilirler; fakat devletle girmiş oldukları ilişki çerçevesinde Müslim ve gayrimüslim ahâlinin tâbi olduğu vergilerde farklılık olması hasebiyle aynı mekânda içerisinde yaşayanlar insanlar bağlamında farklı mahalleler olarak addedilmiş olabilirler.

Mahallelere dair 2 Safer 1044 (6 Ağustos 1731) tarihli bir başka kaydımızda, 1730 Patrona Halil İsyanı'nın bütün memlekete yayıldığı, Trabzon'da da müftü efendinin evinin basıldığı; ayrıca ehl-i ırz, ulema ve sülehanın “mağlûb ve pâmâl” olduğu belirtilmişti. Trabzon Beylerbeyi el-hâcc Halil Paşa ise bu işi teftiş ve suçluları cezalandırmakla görevlendirilmiş, bunun için de yeniçeri ağası Şahin Mehmed Paşa'nın mektubu üzerine fermân-ı âli ile Süleyman Ağa mübaşir tayin edilmişti. Süleyman Ağa mübaşeretiyle bu eşkıya yakalanmış ve cezalandırılmıştı; bundan sonra da nefsi-i şehrin mahalleleri eşkıyaya dair taahhüde bulunmuşlar ve Halil Paşa tarafından 25.000 kuruşa “nezre” bağlanmışlardı.¹⁶⁴ Bu meblağın da 8.500 kuruşu “kefere tairesine”, 16.500 kuruşu da “Müselmânân Mahallâtlarına isâbet” etmişti. Böylece her bir mahallenin kaç kuruş nezre bağlandığı tek tek mahalle isimleri zikredilerek sıralanmıştı. Bizim konumuz “nezr” olmadığı için sadece mahalle isimlerini zikredersek şöyle bir liste karşımıza çıkmaktadır: Mahalle-i Câmî'-i Kebîr, Mahalle-i Şirin Hatun, Mahalle-i Bayram Bey, Mahalle-i Kal'a-i Kule, Mahalle-i Saray-ı Atık, Mahalle-i Musa Paşa, Mahalle-i Amasya, Mahalle-i Saçlı Hoca, Mahalle-i Bâb-ı Zağnos, Mahalle-i Hoca Halil, Mahalle-i Molla Siyah, Mahalle-i Mescid-i Mağara, Mahalle-i Bâb-ı Pazar, Mahalle-i Aya Sofya, Mahalle-i Kabak Meydanı, Mahalle-i Eksotâ, Mahalle-i Faros, Mahalle-i Tekfur Çayırı, Mahalle-i İmâret, Mahalle-i Kindinar, Mahalle-i Debbağhâne, Mahalle-i Bozdepe, Mahalle-i Muhyiddin ma'a Zeytunluk, Mahalle-i İskender Paşa, Mahalle-i Yeni Cuma, Mahalle-i Çarşu ma'a Sarmaşık, Mahalle-i Aya Filibo ma'a Çölmekçi, Mahalle-i Karabaş. Müslüman mahalleleri olduğu anlaşılan bu mahallelerin toplam nezre bağlandığı meblağ 16.500 kuruş olarak verildikten sonra kaydın hemen altında “Trabzon Kal'ası varoşunda mütemekkin kefere ve Ermeni tâifelerinin cümle mahallâtıdır ki zikrolunur” denilerek zimmîlerin mahalleleri listelenmişti: Mahalle-i Ayur, Mahalle-i Ayvasıl (Aya Vasil), Mahalle-i Eksotâ, Mahalle-i Çölmekçiyân, Mahalle-i Aya Gorgor, Mahalle-i Kemer kaya, Mahalle-i Frenkhisar, Mahalle-i Ermeniyândan Ayu Gorgor, Ermeniyân-ı Ayur.¹⁶⁵

Bu mahalleler içerisinde Karabaş Mahallesi yeni bir mahalle gibi durmaktadır. Bu zamana kadar ismine rastlanmayan bu mahallenin aslında bu ismi yeni aldığı anlaşılmaktadır. 7 Rebiülevvel 1143 (20 Eylül 1730) tarihli balyemez topları ile ilgili yukarıdaki kayıta geçen Hasan Ağa Mahallesi'nin Karabaş Mahallesi ile aynı mahalle olduğu anlaşılmaktaydı. Zira hurûfat defterlerindeki 28 Rebiülevvel 1228 (31 Mart 1813) tarihli bir kayıta geçen “Trabzon mahallâtından Aşağı Hisar nâm-ı diğer Karabaş Mahallesi'nde Hasan Ağa binâsi mescidde...”¹⁶⁶ ifadesi Karabaş Mahallesi ile Hasan Ağa/Mescidi Mahallesi'nin aynı yer olduğunu göstermektedir.

1731 tarihli bu nezir kaydı ile Miraç Tosun'un tahlil ettiği 1752 ve 1795 tarihli nezir kayıtlarında¹⁶⁷ zikredilen mahalleler arasında küçük bazı farklar bulunmaktadır. 1731 tarihli kayıta 1752 ve 1795 tarihli kayıtlardaki Kasım Ağa/Paşa Mahallesi ile Tekke Mahallesi'nin ismine rastlanmamaktadır. 1752 ve 1795 tarihli kayıtlarda Çarşu Mahallesi tek başına zikredilirken 1731 tarihli kayıta Çarşu ma'a Sarmaşık şeklinde zikredilmiştir. Bu üç nezir

¹⁶⁴ 17. yüzyılın ortalarından itibaren uygulanmaya başlandığı anlaşılan nezir, şehirde meydana gelen asayişsizliği önlemek bağlamında, kişilerin birbirlerine kefâletle bağlanması neticesinde devlete karşı üstlenilen yükümlülüğü ifade eden bir uygulamadır. Tafsilat için bkz. Cemal Çetin, “Kamu Düzenine Alternatif Bir Yöntem: Nezir”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 36, (2005), s. 287-310.

¹⁶⁵ T.Ş.S. 1893, 133/1.

¹⁶⁶ VGMA, HD, no: 546, s. 165.

¹⁶⁷ Tosun, *XVIII. Yüzyıl Trabzon'unda Cemaatler Arası İlişkiler*, s. 35.

kaydını bir araya getirdiğimizde ve buna bir de 1730 tarihli beldâr bedellerinin tevzi edildiği kaydı ve hurufat defterindeki mahalleleri eklediğimizde şöyle bir tablo yapmak mümkündür.

18. Yüzyılda Trabzon Şehri Mahalleleri

Müslüman Mahalleleri	Bulunduğu Yer	Trabzon Kalesi Varoşundaki Gayrimüslim Mahalleleri	Bulunduğu Yer
Amasya	Orta Hisar	Aya Gorgor	Doğu varoşları
Aya Filibo ma'a Çölmekçi	Doğu varoşları	Aya Marina (Rumiyân) (1730)	Doğu varoşları
Aya Marina tâbi'-i İskender Paşa (1730)	Doğu varoşları	Aya Vasil	Doğu varoşları
Aya Sofya	Batı varoşları	Ayu Kiraki (1730)	Doğu varoşları
Bâb-ı Pazar	Aşağı Hisar	Ayur	Doğu varoşları
Bâb-ı Zağnos	Aşağı Hisar	Ayu Yorgi (1730)	Doğu varoşları
Bayram Bey	Orta Hisar	Mahalle-i Ermeniyândan Ayu Gorgor	Doğu varoşları
Bozdepe	Doğu varoşları	Ermeniyân-ı Ayur	Doğu varoşları
Câmi'-i Kebîr	Orta Hisar	Çölmekçiyân	Doğu varoşları
Câmi'-i Manastr (1730)	Doğu varoşları	Eksotha-Rumiyân-ı Eksotha (1730)	Batı varoşları
Çarşu ma'a Sarmaşık	Doğu varoşları	Frenkhisarı	Doğu varoşları
Debbağhâne (Tabakhâne)	Doğu varoşları	Hristos (1730)	Doğu varoşları
Eksotha	Batı varoşları	Kemerkaya	Doğu varoşları
Faros	Batı varoşları	Tuzluçeşme (1730)	Doğu varoşları
Hacı Kasım (1730)	Doğu varoşları	Urgancıyan (1730)	Doğu varoşları
Hoca Halil	Aşağı Hisar	Zoğraf (1730)	Doğu varoşları
İmâret	Batı varoşları		
İskender Paşa	Doğu varoşları		
Kabak/Kavak Meydanı	Batı varoşları		
Kal'a-i Kule	Yukarı Hisar		
Karabaş (Hasan Ağa Mescidi)	Aşağı Hisar		
Kasım Ağa/Paşa	Doğu varoşları		
Ketencizâde ¹⁶⁸	Doğu		

¹⁶⁸ Hurufat defterlerinde geçmektedir. VGMA, HD, no: 1119, s. 89/a. Zilkade 1135 (Ağustos-Eylül 1723).

Fetihten 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Şehri'nin Mahalleleri

	varoşları		
Kindinar	Güney varoşları		
Köhne Hamam (1730)	Doğu varoşları		
Mağara Mescidi	Aşağı Hisar		
Molla Siyah	Aşağı Hisar		
Muhyiddin ma'a Zeytunluk	Doğu varoşları		
Musa Paşa (Kıssahan Mahallesi)	Orta Hisar		
Saçlı Hoca	Aşağı Hisar		
Saray ("Paşa Sarayının Mahallesi") ¹⁶⁹	Aşağı Hisar		
Saray-ı Atık (Hüseyin Ağa Mescidi)	Orta Hisar		
Şirin Hatun	Orta Hisar		
Tekfur Çayırı	Batı varoşları		
Tekke (1795) ¹⁷⁰	Doğu varoşları		
Yeni Cuma (Câmi'-i Cedid)	Doğu varoşları		

Tespit edebildiğimiz mahalleler itibariyle 18. yüzyıl Trabzon'u ile 17. yüzyıl arasında gerek mahalle isimleri gerekse mahalle sayıları bakımından pek bir fark olduğu söylenemez. Nitekim 18. yüzyıl için Miraç Tosun'un yaptığı nüfus tahmini itibariyle şehirde yaklaşık 10.000 kişilik bir nüfus söz konusudur.¹⁷¹ 17. yüzyıl için Hanefi Bostan'ın vermiş olduğu 15.000 rakamı da göz önünde bulundurulduğunda, bu dönemde şehirde nüfusun artıp azalmasına yol açacak "olağanüstü" bir durumun da olmadığı hesaba katıldığında, 18. yüzyılda yine 10.000 ila 15.000 arasında bir nüfusun Trabzon şehrinde meskûn olduğunu belirtebiliriz. Bu da şehrin "klasik" dönem sonrası edinmiş olduğu görünümü, 18. yüzyıla gelindiğinde pek değiştirmedigine işaret etmektedir. Dolayısıyla geleneğin en önemli göstergesi ve muhiti olan mahalleler bazında 18. yüzyıla gelindiğinde hâlâ mahalle ve cami toplunun geleneksel kodlarının merkezi olarak "klasik" hüviyetini sürdürdüğünü söyleyebiliriz.

Bu yüzyılda da Orta Hisar Mahallesi şehrin yönetici kesiminin daha çok oturduğu muhit olma özelliğini muhafaza etmişti. Bununla birlikte 1739'da Trabzon'a vali tayin edilen Üçüncüoğlu Ömer Paşa, Güzelhisar'da (Frenkhisarı Mahallesi) 1740 yılında bir saray inşa ettirmişti. Dolayısıyla bu dönemde şehrin bu havaliden idare edildiği anlaşılmaktaydı. İskender Paşa Mahallesi'ne kadar uzanan alanıyla oldukça geniş bir yerde inşa edilen sarayın konağı Ömer Paşa'nın 1742 yılında idam edilmesi ile yıkılmıştı. Bundan sonra ise sarayın daha çok ambar olarak kullanıldığı anlaşılmaktaydı. 19. yüzyılda da tabyalar inşa edilmiş ve bir müddet

¹⁶⁹ Bu mahalle Rebiülevvel 1129 (Şubat-Mart 1717) tarihli hurufat defteri kaydında geçmektedir. VGMA, HD, no: 1118, s. 114/b.

¹⁷⁰ Bu tarihten önce (Zilhicce 1158/Aralık-Ocak 1745-1746) hurufat defterlerinde Tekke (Tekye) Mahallesi'nin adı geçmekte ve burada "Gazzâzkızı Havva Hatun Mescidi" olduğu görülmektedir. VGMA, HD, no: 1130, s. 18/b.

¹⁷¹ Tosun, XVIII. Yüzyıl Trabzon'unda Cemaatler Arası İlişkiler, s. 34.

de karantina binası olarak kullanılmıştı.¹⁷² Fakat 18. Yüzyılda bu havalinin genellikle Üçüncüoğlu sarayı olarak anıldığı görülmekteydi.¹⁷³

İmaret Mahallesi'nde ise daha çok ilmiye mensubu kişilerin yaşadığı anlaşılmaktaydı. Yapılan mülk satışlarında sıkça karşılaşılan “efendi, molla, hoca-i mekteb” gibi unvanlar bu durumun göstergesi idi; fakat burası da tam anlamıyla homojen bir mahalle değildi. İلميye sınıfının yanında askerî zümrenin diğer unsurları ve sıradan halk da bu mahallede ikamet etmekteydi. Hatta yüzyılın ortalarında İstanbul'dan gayrimüslim iki sarraf, Osman Efendi'ye verdikleri borcun ödenmemesi neticesinde burada mülk sahibi olmuşlardı. Yine çeşitli vesilelerle Trabzon'a gelen misafirler “Hatuniyye Câmi'-i Şerîfi kurbunda vakıf odalarında” kalmaktaydılar.¹⁷⁴ Bu hususlar da mahallenin karma hüviyetini arttırmaktaydı.

Elbette şehrin bütün mahallelerinde sosyo-ekonomik ya da sosyo-kültürel anlamda katı ayrımlar olduğu söylenemez. Dolayısıyla Osmanlı mahallelerinde sınıf ve statü temelli ayrımlar pek görülmemektedir.¹⁷⁵ Trabzon'un mahalleleri de genel itibariyle toplumun ekonomik açıdan alt ve üst kesimlerinin beraber yaşayabildikleri yer olma özelliğini uzun zaman muhafaza etmiştir. Bunun yanında meslekler temellinde mahalleler arasında bir gruplaşma olmaktan öte bir mahallede birçok meslek erbabından kişi bir arada yaşayabilmiştir.¹⁷⁶

Tabii Çarşı Mahallesi bu durumun belli oranda istisnası olarak kabul edilebilir. İlk defa 17. yüzyılda bu isimle karşılaşılan mahalle¹⁷⁷ 18. yüzyılda bedesten, han, birçok dükkân ve imalathanelerden meydana gelmekteydi. Bu mahallenin ve çarşıların oluşumunda limanın önemli bir yerinin olduğu anlaşılmaktaydı. 18. yüzyılda kullanılan Trabzon Gümrük binasının çarşıya ve Aşağı Hisar'a yakın bir konumda yer alması Trabzon'daki ticaret merkezinin adı geçen mahallerdeki varlığı ile uyumlu idi. Burada vakıf akarata birçok dükkân ve bina bulunmaktaydı. Bilindiği üzere Bedesten de İmaret-i Hatuniyye Vakfı'na bağlı idi. Fakat bu vakıf akarata binaların haricindeki dükkânlar veya işletmelerin çoğu şehrin birkaç zengininin elinde idi ve bunların da büyük kısmı ya menşe itibariyle ya da mevcut durumda askerî kesim mensupları idi. Yine Bâb-ı Pazar Mahallesi de içerisinde hanların ve dükkânların bulunduğu bir mahaldti. Debbağhane Mahallesi ise sadece dericilerden ibaret bir muhit değildi. Örneğin burada bir hırdavat dükkânı ile karşılaşmak mümkündür. Ayrıca Kâfir Meydanı'nın 18. yüzyılda ticari açıdan daha çok önem kazandığı ve buradaki bazı Ermeni menzillerinin (evlerinin) ticarî malların depolanmasında kullanıldığı anlaşılmaktaydı. Yine bu dönemde de Orta Hisar'da bazı dükkânlar bulunmakta, dolayısıyla sınırlı ölçüde de olsa iktisadî etkinliklerin gerçekleştiği görülmekteydi. Ayrıca “Mumhâneönü'nde bir dükkân”, “Gümrük

¹⁷² Temel Öztürk, “Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Üçüncüoğlu Sarayı, *Trabzon Kent Mirası: Yer-Yapı-Hafıza*, (ed. Ö. İskender Tuluk-H. İbrahim Düzenli), Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s. 237-264. Ayrıca bkz. Necmettin Aygün, “XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Üçüncüoğlu Ömer Paşa ve Muhallefatı”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 7, (2009), s. 39-77.

¹⁷³ Aygün, *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, C. I, s. 86.

¹⁷⁴ Aygün, *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, C. I, s. 128.

¹⁷⁵ Ali Murat Yel-Mustafa Sabri Küçükşacı, “Mahalle”, *D.İ.A.*, Cilt 27, Ankara 2003, s. 325.

¹⁷⁶ Turan Açıık, *Şer'îye Sicillerine Göre Trabzon'da Mülk Satışları (1747-1757)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2007, s. 58.

¹⁷⁷ Aynı zamanda bu yüzyılda Trabzon Çarşısı'nın Kazak (Kossak) baskınları nedeniyle zarara uğradığı anlaşılmaktaydı. 1 Receb 1030 (22 Mayıs 1621) tarihli bir kayıta 15 seneyi aşkın zamandır bazı mahallelerin ve Trabzon Çarşısı'nın yakıldığı ifade edilmekteydi. *T.Ş.S.*, 1821-4, 92/5. Semerciler Çarşısı'nda bir dükkânın gördüğü zarar hakkında bkz. *T.Ş.S.*, 1823, 2/5, 2/6. Bu dönemde Bedesten de yanmış hatta sadece 4 duvarının kaldığı ifade edilmişti. *T.Ş.S.*, 1824, 76/5. 9 Şabân 1042 (19 Şubat 1633). Yine 1034 (1624-1625) senesindeki saldırıda da Hatuniyye İmaretini, mutfağı ve kileri tamamıyla yanmıştı. *T.Ş.S.*, 1827, 70/17.

karşısında attar dükkânı” ve “Çömlekçi’de olan kiremit kârhânesi” gibi kayıtlar şehrin diğer muhitlerinde de bazı iktisadî teşebbüslerin olduğuna işaret etmekteydi.¹⁷⁸

Müslim ve gayrimüslim şehir ahalisinin hemen birçok mahallede beraber yaşadıkları ve komşuluk yaptıkları görülmektedir. Miraç Tosun’un 18. yüzyıldaki mülk satışlarından hareketle yapılan tezlere ve döneme ilişkin şer’iye sicillerine dayanarak gösterdiği üzere, Aya Gorgor, Ayur, Boztepe, Çarşı, Çömlekçi, Debbaghane, Frenkhisarı, İskender Paşa, Aya Marina, Kasım Paşa, Kemer kaya, Köhne Hamam, Muhyiddin ve Zeytinlik mahallelerinde Müslim ve gayrimüslimler arasında mülk satışları olmuştu. Bu satışlardan hareketle Ayagorgor, Aya Vasil, Ayur, İskender Paşa, Kemer kaya ve Çömlekçi mahallelerinin şehrin gayrimüslim nüfusunun yoğun olduğu mahalleler olduğu da anlaşılmaktaydı; fakat bu yüzyılda da Müslümanların artan sayılarda bu mahallelerden mülk aldıkları da bir başka vaka idi.¹⁷⁹ Bu arada Rebiülevvel 1187 (Mayıs-Haziran 1773) tarihli bir kayıta Çömlekçi Mahallesi’nde Hacı Ali Camii adında bir ibadethanenin olduğu yazılı idi.¹⁸⁰ Receb 1145 (Aralık-Ocak 1732-1733) tarihli kayıta da bu ibadethanenin Çömlekçi Mahallesi’nden el-hâcc Ali Ağa tarafından “müceddeden” binâ edildiği ve burasının câmi olmasıyla birlikte ücreti Ali Ağa’nın vakfeylettiği nakitten verilmek üzere Abdülbâki Hâlife’nin hâtib tayin edildiği belirtilmekteydi.¹⁸¹

Şehirde biraz öncede belirtildiği üzere tam anlamıyla bir zengin-fakir ayrımı noktasında şekillenen bir yerleşim düzeni olmasa da bazı mahallelerdeki evlerin fiyatlarının diğer mahallelere nazaran pahalı olduğu görülmekteydi. Örneğin 18. yüzyılın ortalarında şehirde yapılan satışlar içerisinde en pahalı mülk 2.200 kuruş ile Orta Hisar’da Câmî-i Kebîr Mahallesi’nde yapılmıştı. Genel itibarıyla en yüksek fiyatlı satışların sahibi de kadınlar olmuştu. Bunun ardından Aşağı Hisar’da ve Trabzon Çarşısı’nda yapılan satışlar da yüksek fiyatlı olma özellikleri ile dikkati çekmekte idi. Bu dönemde en düşük fiyatlı mülk satışı ise Muhyiddin Mahallesi’ndeki bir evin belli bir kısmının 8 kuruş 88 akçeye satılması idi. Yine düşük fiyatlı satışların olduğu diğer mahalleleri de Tekfur Çayırı, Boztepe ve Aya Sofya mahalleri olarak sıralayabiliriz.¹⁸² Ayrıca yüzyılın ikinci yarısında yapılan satışlarda Kemer kaya, Çömlekçi ve Yeni Cuma mahallelerinde de düşük fiyatlı mülk satışları söz konusu idi.¹⁸³

Nezir Defterleri’nin incelenmesi neticesinde mahallelerin nüfus itibarıyla büyüklüğüne bakıldığında şehrin en küçük Müslüman mahallesinin Orta Hisar’da Musa Paşa ve Amasya mahalleleri olduğu; en büyük mahallelerin ise içerisinde gayrimüslim ahalinin de ikamet ettiği bilinen İskender Paşa, Tabakhane, Boztepe, Faros ve Eksotha oldukları görülmekteydi.¹⁸⁴

Netice itibarıyla Trabzon şehirde fetihten sonraki iskân politikaları çerçevesinde şekillendirilen şehir, 16. yüzyılda “geleneksel” hüviyetini edinmiş ve uzun zaman da bu hüviyeti muhafaza etmişti. Hatta 19. yüzyıla gelindiğinde dahi 1834 tarihli nüfus sayımına göre sadece Boztepe Mahallesi “yukarı (Boztepe-i Bâlâ)” ve “aşağı (Boztepe-i Zîr)” olmak üzere ikiye bölünmüş,¹⁸⁵ Kemer kaya da Müslüman mahalleleri arasında sayılmıştı. 18.

¹⁷⁸ Aygün, *Karadeniz’den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, C. I, s. 86-91.

¹⁷⁹ Tosun, *XVIII. Yüzyıl Trabzon’unda Cemaatler Arası İlişkiler*, s. 34

¹⁸⁰ VGMA, *HD*, no: 1123, s. 44/b.

¹⁸¹ VGMA, *HD*, no: 1124, s. 28/a.

¹⁸² Açık, *Şer’iye Sicillerine Göre Trabzon’da Mülk Satışları (1747-1757)*, s. 86.

¹⁸³ Yücel Dursun, *Şer’iye Sicillerine Göre Trabzon’da Mülk Satışları (1758-1769)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2009, s. 76.

¹⁸⁴ Tosun, *XVIII. Yüzyıl Trabzon’unda Cemaatler Arası İlişkiler*, s. 34

¹⁸⁵ Bu bölünmede Boztepe’de iki ayrı caminin olması etkili olmuş olmalıdır. İlk cami daha önce de ifade edildiği üzere Ketancizâde Mehmed Efendi Camii idi. İkinci cami ise Gözaçan Hacı Ahmed Ağa Camii idi. VGMA, *HD*,

yüzyılda olduğu gibi bu yüzyılda da şehrin en az nüfusa sahip mahalleleri Musa Paşa ve Amasya iken en çok nüfus İskender Paşa ve Debbağhâne (Tabakhâne) mahallelerinde idi. Gayrimüslim mahallelerinin sayısında bir azalma olmuş; fakat bu azalmanın mahallelerin birleşmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. 1843 sayımı itibariyle yeni ortaya çıkan mahalleler ise sadece Yeni Mahalle, Berberoğlu Mahallesi ve Frenkse Mahallesi idi.¹⁸⁶ Bunlar da büyük ihtimalle yeni yerleşim yerleri olmaktan ziyade eski yerleşim yerlerinin isimlerinin değişmesiyle ya da mahallelerin bölünmesi ile ortaya çıkmışlardı. Ayrıca yine birçok mahalle karma bir hüviyeti haiz idi.

Böylece 19. yüzyılda da aslında Trabzon şehrinin mahalleler ekseninde geleneksel dokusunda çok büyük değişiklikler olmamıştı. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı Avrupa'dakine benzer bir sanayileşme hamlesi olmadığı için kırdan kente büyük göçlerle birlikte şehirlerin nüfuslarının çok büyük nispette artması söz konusu değildi. Böylece sanayileşmiş kentlerde meydana gelen ve kapitalizmin işgücü noktasında şekillendirdiği yeni kent formu Osmanlı şehirlerinde görülmeyecekti. Sadece mahallenin bir idari birim olarak yapısında bir takım değişiklikler hâsıl olmaya başlamıştı. Bilindiği üzere önce İstanbul'da 1827 yılında muhtarlık teşkilatı ihdâs edilmiş, daha sonra bu diğer şehirlere de uygulanmıştı.¹⁸⁷ Dolayısıyla mahallenin idari amiri geleneksel olarak imam iken hâlâ belli idari vazifeleri olmakla birlikte artık vergilerin alınması ve toplanması, güvenlik işleri ve beledî hizmetler muhtarlara bırakılmıştı.¹⁸⁸ Fakat "sosyolojik" olarak uzun zaman mahalle ve camii arasındaki ilişki devam etmiş ve idarî anlamda bazı modernleşme temayülleri söz konusu olmuş ise de mahalleler geleneğin temsilcisi olarak "mahalle kültürünü" uzun zaman muhafaza etmişlerdir. Cumhuriyet döneminde 1924 yılındaki mübadele ile birlikte mahallelerin dinî anlamdaki karma hüviyeti son bulmuşsa da, geleneğin kodlarının toplanma yeri olan mahallenin "kültürü" varlığını devam ettirmişti. Şerif Mardin'in ifadesi ile "külhanbeylerinin ve sadık köpeklerinin koruduğu sınırlarıyla kesif bir *gemeinschaft*"¹⁸⁹ olan mahalle, aslında belli oranda 1950'li yıllardaki kır ve kent arasında cereyan eden iç göçlere kadar gelenekten izler taşımıştır. Tam anlamıyla Batı Avrupa'daki gibi olmasa da 1950'li yıllarda iç pazar eksenli ülke ekonomisi, bilhassa tarımda modernizasyona ağırlık verilmesi ile dışa açılma emareleri göstermiş, liberal söylemler içerisinde özel sektöre vurgu artmış, kentlerde kısmî de olsa sanayileşmeye dönük hamleler görülmüştü. Ayrıca kırsal kesimin artan nüfusun ihtiyaçlarına cevap vermekte zorlanmasıyla birlikte kırdan kente göç artmıştı. Fakat şehirlerde bu nüfus planlı bir şekilde organize edilememiş, bu da şehrin fizikî çevresine yansarak şehirde plansız ve düzensiz bir görüntüye sebep olmuştu. Yine de her ne kadar gecekondulaşmanın ve arabesk kültürün hâkim olmaya başladığı çarpık kentler ortaya çıkmışsa da, toplum belli oranda komşuluk ilişkileri çerçevesinde "mahalle kültürü"nü devam ettirmişti. Asıl değişim ise 1980'lerdeki sosyo-ekonomik açılım neticesinde ortaya çıkmıştı. Bu dönemde küreselleşme ile birlikte kent merkezlerinde organize olan hizmet sektörü ve kent çeperlerindeki sanayi sektörü için daha fazla sayıda işgücü ihtiyacı hissedilmiş, bu da kırdan kente olan göçü bir kez daha arttırmıştı. Neticede 1980'de 19 milyon olan kentsel nüfus, 1990'da 33 milyonu aşmıştı.¹⁹⁰ Dolayısıyla

no: 544, s. 66/a. 2 Cemâziyelahir 1215 (21 Ekim 1800). Nitekim Gözaçan Hacı Ahmed Ağa Camii'nin Bozdepe-i Bâlâ Mahallesi'nde olduğu anlaşılmaktaydı. Abdullah Saydam, "Vakıf Anlayışında Yenilenme İhtiyacı ve 19. Yüzyıl Ortalarında Trabzon Vakıfları", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 23, (2003), s. 191.

¹⁸⁶ Tosun, *XVIII. Yüzyıl Trabzon'unda Cemaatler Arası İlişkiler*, s. 37-39.

¹⁸⁷ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 106-107.

¹⁸⁸ Yel-Küçükaşçı, "Mahalle", s. 326.

¹⁸⁹ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 70

¹⁹⁰ Ahmet Koyuncu, "Türkiye'de Göç ve Kentleşme", *Kent Sosyolojisi*, (ed. Köksal Alver), Hece Yayınları, Ankara 2012, s. 379-393.

kentlerde geçmişe nazaran oldukça büyük olan bu nüfusu ikâmet ettirmek için “apartmanlaşma” olarak nitelendirebileceğimiz, geçmişte de örnekleri görülen fakat artık tek barınma modeli gibi algılanmaya başlayan nispeten yeni bir kentsel yaşam formuna geçilmiştir. Bu sürecin bilhassa AVM kültürü ile buluşması ise bireyin atomize olmasına ve sürekli şikâyet ettiğimiz karşı komşusu ile dahi selamlaşmayan bireylerin yaşadığı ve sadece adres belirtilirken akla gelen bir mahalle ile neticelenmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Hurufat Defterleri (HD), no: 544, 546, 1086, 1091, 1118, 1119, 1123, 1124, 1125, 1130.

Şer‘iye Sicilleri

Trabzon Şer‘iye Sicilleri (T.Ş.S.), no:1818, 1820-6, 1821-4, 1822, 1823, 1824, 1825, 1826, 1827, 1828, 1829, 1830, 1831, 1832, 1835, 1837, 1853, 1892, 1893.

Telif Eserler

Açık, Turan, *Şer‘iye Sicillerine Göre Trabzon’da Mülk Satışları (1747-1757)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2007.

Açık, Turan, “Mahalle ve Camii: Osmanlı İmparatorluğu’nda Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme”, *OTAM*, S. 35, (2014), s. 1-39.

Âşık Mehmed, *Menâzırü’l-Avâlim*, C. 3, (haz. Mahmut Ak), T.T.K. Yayınları, Ankara 2007.

Aygün, Necmettin, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon’da Ticaret*, Serander Yayınları, Trabzon 2005.

Aygün, Necmettin, “XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Üçüncüoğlu Ömer Paşa ve Muhallefatı”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 7, (2009), s. 39-77.

Aygün, Necmettin, *Karadeniz’den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, C. I, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Ankara 2016.

Behar, Cem, “Kasap İlyas Mahallesi: İstanbul’un Bir Mahallesinin Sosyal ve Demografik Portresi: 1546-1885”, *İstanbul Araştırmaları*, S. 4, İstanbul 1998, s. 7-110.

Bıjışkyan, P. Minas, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası (1817-1819)*, (çev. Hrand D. Andreasyan), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969.

Bostan, Hanefi, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, T.T.K. Yayınları, Ankara 2002.

Bostan, Hanefi, “XVII. Yüzyılda Trabzon Şehri”, I. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. 2, (ed. Şenol Saylan-Betül Saylan), Trabzon Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 661-686.

Çetin, Cemal, “Kamu Düzenine Alternatif Bir Yöntem: Nezir”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 36, (2005), s. 287-310.

- Dursun, Yücel, *Şer'îye Sicillerine Göre Trabzon'da Mülk Satışları (1758-1769)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2009
- Emecen, Feridun M., *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı IV, İstanbul 1984, s. 69-78.
- Ergenç, Özer, "İdeal İnsan Tipi' Üzerinden Osmanlı Toplumunun Evrimi Hakkında Bir Tahlil Denemesi", *Osmanlı Tarihi Yazıları: Şehir, Toplum, Devlet*, (Haz. Derya Önder), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, s. 423-428.
- Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2. Kitap, (haz. Zekerya Kurşun vd.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- Faroqhi, Suraiya, *Orta Halli Osmanlılar*, (çev. Hamit Çalışkan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- Gencer, Bedri, "Medine'den Kente Edepten Medeniyete", *Şehirlerimizin Geleceği, Tehditler ve Fırsatlar Sempozyumu (19 Kasım 2011)*, (haz. Mustafa Küçükural vd.), Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 111-131.
- İnan, Kenan, "Trabzon'da İhtida Olayları (1648-1656)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri 6-8 Kasım 1998*, (haz. Kemal Çiçek vd.), Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2000, s. 245-252.
- İnan, Kenan, "Trabzon'un Fethi", *Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon'un Fethi*, (yay. haz. İsmail Hacifettahoğlu), Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2001, s. 106-117.
- İnan, Kenan, *Mahmiye-i Trabzon Mahallâtından: Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2013.
- Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.
- Koyuncu, Ahmet, "Türkiye'de Göç ve Kentleşme", *Kent Sosyolojisi*, (ed. Köksal Alver), Hece Yayınları, Ankara 2012, s. 379-393.
- Lowry, Heath W. -Feridun Emecen, "Trabzon", *D.İ.A.*, C. 41, İstanbul 2012, s. 296-301.
- Lowry, Heath W., *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.
- Mardin, Şerif, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.
- Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ*, (haz. Necdet Öztürk), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Öz, Mehmet, "Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde Mâlikâne-Divânî Sistemi", *Vakıflar Dergisi*, S. 23 (1994), s. 229-241.

- Özel, Oktay, *The Collapse of Rural Order in Ottoman Anatolia, Amasya 1576-1643*, Brill Press, Leiden; Boston 2016.
- Öztürk, Temel, “Arşiv Belgelerine Göre Trabzon’da Üçüncüoğlu Sarayı, *Trabzon Kent Mirası: Yer-Yapı-Hafıza*, (ed. Ö. İskender Tuluk-H. İbrahim Düzenli), Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s. 237-264.
- Saydam, Abdullah, “Vakıf Anlayışında Yenilenme İhtiyacı ve 19. Yüzyıl Ortalarında Trabzon Vakıfları”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 23, (2003), s. 185-218.
- Tansel, Selahattin, *Fatih Sultan Mehmetin Siyasi ve Askeri Faaliyetleri*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1999.
- Tekindağ, M. Şehabeddin, “Trabzon Rum İmparatorluğunun Fethi”, *Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon’un Fethi*, (yay. haz. İsmail Hacıfettahoğlu), Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2001, s. 54-58.
- Tosun, Miraç, *XVIII. Yüzyıl Trabzon’unda Cemaatler Arası İlişkiler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013.
- Tuluk, Ö. İskender -H. İbrahim Düzenli-Evrım Düzenli, “Osmanlı’da Fetih Sonrası Dinsel Mekânı Camileştirme Anlayışı: Trabzon Örneği (1461-1665)”, *Trabzon Kent Mirası: Yer-Yapı-Hafıza*, (ed. Ö. İskender Tuluk-H. İbrahim Düzenli), Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s. 93-118.
- Tuluk, Ö. İskender -H. İbrahim Düzenli, “Yitik Mirasın İzinde: Trabzon’da Osmanlı Cami ve Mescitleri”, *Trabzon Kent Mirası: Yer-Yapı-Hafıza*, (ed. Ö. İskender Tuluk-H. İbrahim Düzenli), Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s. 55-92.
- Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-feth*, (haz. Mertol Tulum), İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1977.
- Tülüveli, Güçlü, *City, State and the Society: Trabzon, An Ottoman City in the Mid-Seventeenth Century*, Phd Thesis, Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies, The University of Birmingham, 2002.
- Yel, Ali Murat -Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Mahalle”, *D.İ.A.*, Cilt 27, Ankara 2003, s. 323-326.